

Wojciech Frazik
Bogusław Kopka
Grzegorz Majchrzak

Dzieje aparatu represji w Polsce Ludowej (1944-1989). Stan badań

Celem opracowania jest przedstawienie stanu badań nad komunistycznym aparatem represji w Polsce Ludowej, a szczególnie nad aparatem bezpieczeństwa (Resort Bezpieczeństwa Publicznego PKWN, Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego, Komitet ds. Bezpieczeństwa Publicznego, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych) w latach 1944–1989. Jest to kolejna próba tego typu¹. Z pewnością wymagająca – ze względu na ukazanie się nowych opracowań, edycji źródłowych, zestawień bibliograficznych – odniesienia się do krytycznych uwag i dokonania uzupełnień.

Na potrzeby niniejszego opracowania przeprowadzono kwerendy biblioteczne w Bibliotece Narodowej, Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie, Bibliotece m. st. Warszawy oraz w Ośrodku Karta. Oprócz katalogów bibliecznych i komputerowych baz danych wymienionych ośrodków wykorzystano źródła bibliograficzne: *Bibliografię zawartości czasopism* i *Bibliografię historii polskiej*, a także bazę bibliograficzną tworzoną w OBEP IPN w Krakowie, obejmującą publikacje naukowe i prasowe od 1989 r.

Na wstępie opracowania przedstawiono – w zarysie – organizację aparatu represji, następnie omówiono historię badań sprzed przełomu 1989/1990 r. W zasadniczej części zaprezentowano najbardziej znaczące publikacje polskojęzyczne – z lat 1990–2003 i początku 2004 r. – dotyczące resortu bezpieczeństwa publicznego i komunistycznego systemu represji. Dla przejrzystości wykładu zastosowano układ problemowy. Całość zamykają materiały bibliograficzne.

Organizacja aparatu represji w latach 1944–1989/1990²

W Polsce Ludowej funkcjonowały następujące instytucje państwowe zaliczane do cywilnego i wojskowego aparatu represji:

¹ W 2001 r. w Wydziale Badań Naukowych, Dokumentacji i Zbiorów Bibliecznych Biura Edukacji Publicznej IPN przygotowano, w formie *working paper*, opracowanie cząstkowe – opisujące stan badań nad wydarzeniami w Polsce w okresie stanu wojennego (*Stan wojenny w Polsce. Stan badań*, red. A. Dudek, K. Madej, Warszawa 2001). Tekst dostępny jest na stronie www.ipn.gov.pl, dlatego w niniejszej pracy uwzględniono jedynie podstawowe publikacje dotyczące stanu wojennego.

² Sporządzono na podstawie opracowania-notatki *Podstawy prawne działania organów bezpieczeństwa państwa w latach 1944–1990* (Wydział Badań Naukowych, Dokumentacji i Zbiorów Bibliecznych BEP IPN, 14 lutego 2002 r.).

Bibliografia

- 1) Resort Bezpieczeństwa Publicznego PKWN (1944 r.),
- 2) Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego (1945–1954),
- 3) Komitet ds. Bezpieczeństwa Publicznego (1954–1956),
- 4) Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (od 1954 r.) i Służba Bezpieczeństwa MSW (1956–1990),
- 5) Milicja Obywatelska (1944–1990),
- 6) Informacja Wojska Polskiego (1943–1957),
- 7) Wojskowa Służba Wewnętrzna (1957–1990),
- 8) Zarząd Służby Wewnętrznej jednostek wojskowych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (1957–1990),
- 9) Zwiad Wojsk Ochrony Pogranicza (1945–1991),
- 10) Zarząd II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego (1945–1990),
- 11) Organa wymiaru sprawiedliwości,
- 12) Więzienia i obozy pracy.

Ad 1. Resort Bezpieczeństwa Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego oraz podległe mu jednostki organizacyjne (lipiec 1944 – 31 grudnia 1944)

Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego został powołany (antydatowaną) ustawą Krajowej Rady Narodowej z dnia 21 lipca 1944 r. (DzU 1944, nr 1, poz. 1). Ustawa ustalała skład osobowy PKWN (kierownikiem Resortu Bezpieczeństwa Publicznego został Stanisław Radkiewicz), nie zawierała natomiast żadnych przepisów określających zadania i kompetencje poszczególnych resortów.

Ad 2. Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego oraz podległe mu jednostki organizacyjne (1 stycznia 1945 – 7 grudnia 1954)

Urząd ministra bezpieczeństwa publicznego został powołany na mocy art. 2 ustawy Krajowej Rady Narodowej z dnia 31 grudnia 1944 r. o powołaniu Rządu Tymczasowego Rzeczypospolitej Polskiej (DzU 1944, nr 19, poz. 99). Podobnie jak w przypadku ustawy o powołaniu PKWN, ustawa ta określała skład rządu RP, nie zawierała natomiast żadnych przepisów wyznaczających zakres działania i kompetencje poszczególnych ministrów. Urząd ministra bezpieczeństwa publicznego został zniesiony na mocy art. 11 dekretu Rady Państwa z 7 grudnia 1954 r. o naczelnym organach administracji państwowej w zakresie spraw wewnętrznych i bezpieczeństwa publicznego (DzU 1954, nr 54, poz. 269).

Ad 3. Komitet ds. Bezpieczeństwa Publicznego oraz podległe mu jednostki organizacyjne (7 grudnia 1954 – 27 listopada 1956)

Komitet ds. Bezpieczeństwa Publicznego przy Radzie Ministrów został powołany na mocy art. 5 dekretu Rady Państwa z 7 grudnia 1954 r. o naczelnym organach administracji państwowej w zakresie spraw wewnętrznych i bezpieczeństwa publicznego (DzU 1954, nr 54, poz. 269). Dekret ten stanowił, że „Komitet do spraw Bezpieczeństwa Publicznego prowadzi na podstawie praw Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej walkę z wszelką działalnością wymierzoną przeciw ustrojowi ludowo-demokratycznemu”. Zgodnie z art. 9 i 10 dekretu tryb pracy, szczegółowy zakres działania oraz organizację komitetu określić miała Rada Ministrów. W dniu wydania dekretu, 7 grudnia 1954 r., Rada Ministrów podjęła uchwałę nr 830 (niepublikowaną) o zakresie działania i organizacji Komitetu ds. Bezpieczeństwa Publicznego.

Uchwała ta stanowiła: „Zakres działania Komitetu do spraw Bezpieczeństwa Publicznego obejmuje należące dotychczas do właściwości ministra bezpieczeństwa publicznego sprawy: a) walka z działalnością obcego wywiadu, uprawianego przez państwa kapitalistyczne i związane z nim wywiady reakcyjnych ugrupowań emigracyjnych, b) walka z wrogią działalnością resztek podziemia reakcyjnego i próbami tworzenia nielegalnych organizacji, ich działalnością polityczną i terrorystyczną, c) walka z wrogią działalnością niemieckich elementów rewizjonistycznych, d) walka z dywersją, sabotażem i szkodnictwem uprawianym przez wroga na odcinku gospodarki narodowej, e) prowadzenie wywiadu przeciw działalności wywiadu państw kapitalistycznych i związanych z nimi ośrodków reakcyjnej emigracji działających przeciw PRL, jak również prowadzenie działalności dla zdobycia niezbędnych informacji z dziedziny politycznej, ekonomicznej i naukowo-technicznej”.

Komitet ds. Bezpieczeństwa Publicznego został zniesiony na mocy art. 1 ustawy z 13 listopada 1956 r. o zmianie organizacji naczelnych organów administracji publicznej w zakresie bezpieczeństwa publicznego (DzU 1956, nr 54, poz. 241), która weszła w życie z dniem 28 listopada 1956 r.

Ad 4. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (od 7 grudnia 1954 r.) i Służba Bezpieczeństwa MSW (28 listopada 1956 – 9 maja 1990)

Ministerstwo Spraw Wewnętrznych zostało powołane na podstawie dekretu Rady Państwa z 7 grudnia 1954 r. Na podstawie art. 3 tego dekretu 13 grudnia 1956 r. Rada Ministrów powzięła uchwałę nr 781 (ściśle tajną i niepublikowaną) w sprawie statutu organizacyjnego MSW. Uchwała ta określała jednostki organizacyjne Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, nie precyzowała natomiast zakresu jego działania³.

Na mocy art. 1 ust. 2 ustawy z dnia 13 listopada 1956 r. o zmianie organizacji naczelnych organów administracji publicznej w zakresie bezpieczeństwa publicznego (DzU 1956, nr 54, poz. 241) w zakres działania tego ministerstwa włączone zostały „sprawy ochrony ustroju ludowo-demokratycznego ustalonego w Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i interesów Państwa przed wrogią działalnością szpiegowską i terrorystyczną”. Ustawa ta, znosząc Komitet ds. Bezpieczeństwa Publicznego i przekazując MSW jego zadania dotyczące ochrony ustroju i interesów państwa, nie określiła szczegółowo nowego zakresu działania ministerstwa.

14 lipca 1983 r. Sejm uchwalił ustawę o urzędzie ministra spraw wewnętrznych i zakresie działania podległych mu organów (DzU 1983, nr 38, poz. 172). Artykuł 6 tej ustawy stanowił, iż „funkcjonariusze Służby Bezpieczeństwa i Milicji Obywatelskiej w celu rozpoznawania, zapobiegania i wykrywania przestępstw i wykroczeń oraz innych działań godzących w bezpieczeństwo państwa lub porządek publiczny wykonują czynności: operacyjno-rozpoznawcze, dochodzeniowo-śledcze i administracyjno-prawne”. Dopiero z chwilą wejścia w życie tej ustawy, tj. z dniem 19 lipca 1983 r., Służba Bezpieczeństwa MSW została na podstawie ustawy uprawniona do wykonywania czynności operacyjno-rozpoznawczych. Służba Bezpieczeństwa została rozwiązana z dniem 10 maja 1990 r. na mocy art. 129 ustawy z 6 kwietnia 1990 r. o Urzędzie Ochrony Państwa (DzU 1990, nr 30, poz. 180).

³ Uchwałę tę poprzedzało zarządzenie nr 00238 ministra spraw wewnętrznych z 29 listopada 1956 r. w sprawie tymczasowych zmian w strukturze MSW i organów MO.

Bibliografia

Ad 5. Milicja Obywatelska (7 października 1944 – 9 maja 1990)⁴

Milicja Obywatelska została powołana dekretem PKWN z 7 października 1944 r. o Milicji Obywatelskiej (DzU 1944, nr 7, poz. 33). Zgodnie z art. 2 tego dekretu do zakresu działania MO należały: „a) ochrona bezpieczeństwa, spokoju i porządku publicznego; b) dochodzenie i ściganie przestępstw; c) wykonywanie zleceń władz administracyjnych, sądów i prokuratury w zakresie prawem przewidzianym” (art. 2).

Dekret z 7 października 1944 r. został zastąpiony nowym dekretem o Milicji Obywatelskiej z 20 lipca 1954 r. (DzU 1954, nr 34, poz. 143), w którym zakres działania MO został określony podobnie. Miała ona bowiem: „1) strzec porządku i ładu wewnętrznego; 2) ochraniać własność społeczną oraz bezpieczeństwo i mienie obywateli; 3) przeciwdziałać i zapobiegać przestępczości; 4) przeprowadzać postępowanie przygotowawcze w sprawach karnych, wykonywać zlecenia prokuratorów i sądów oraz innych właściwych organów państwowych – w zakresie prawem przewidzianym” (art. 2).

Po raz kolejny zakres działania i uprawnienia MO zostały określone w art. 6 i 7 dekretu z 21 grudnia 1955 r. o organizacji i zakresie działania Milicji Obywatelskiej (DzU 1955, nr 46, poz. 311).

Milicja Obywatelska została rozwiązana z dniem 10 maja 1990 r. na mocy art. 146 ustawy z 6 kwietnia 1990 o policji (DzU 1990, nr 30, poz. 179).

Ad 6. Informacja Wojska Polskiego i jej jednostki organizacyjne w rodzajach broni, okręgach wojskowych i związkach taktycznych (14 maja 1943 – 10 stycznia 1957)

Organa Informacji Wojska Polskiego powstały z chwilą utworzenia w ZSRS 1. Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki (14 maja 1943 r.). Organizacja i nazwy tych organów zmieniały się wraz z rozbudową Armii Polskiej w ZSRS (Oddział Informacji 1. Dywizji Piechoty – od 14 maja 1943 r.; Wydział Informacji 1. Korpusu – od 19 sierpnia 1943 r., Wydział Informacji 1. Armii WP – od 29 lipca 1944 r.; Wydział Informacji 2. Armii WP – od 20 sierpnia 1944 r.). Powstanie organów Informacji Wojska Polskiego nie opierało się na żadnych podstawach ustawowych, a ich struktura i zakres działania regulowane były rozkazami naczelnego dowódcy Wojska Polskiego (wcześniej: dowódcy 1. Dywizji i dowódcy 1. Korpusu). Wydziałowi Informacji podlegały oddziały informacji w dywizjach i innych związkach taktycznych.

30 listopada 1944 r. rozkazem nr 95 naczelnego dowódcy Wojska Polskiego na bazie Zarządu Informacji NDWP utworzono Główny Zarząd Informacji Wojska Polskiego (początkowo pod nazwą: Kierownictwo Informacji Sztabu Głównego WP). Od 5 września 1950 r. nosił on nazwę: Główny Zarząd Informacji MON, a po podporządkowaniu na mocy uchwały Rady Ministrów nr 683 z 3 września 1955 r. organów Informacji MON i Wojsk Wewnętrznych Komitetowi ds. Bezpieczeństwa Publicznego – Główny Zarząd Informacji Komitetu ds. Bezpieczeństwa Publicznego. Z chwilą zniesienia Ko-

⁴ Zob. podstawowe do tego tematu opracowanie P. Majera *Milicja Obywatelska w systemie organów władzy PRL (zarys problematyki i źródła)*, Toruń 2003.

mitetu ds. Bezpieczeństwa Publicznego na mocy zarządzenia nr 347 prezesa Rady Ministrów z 28 listopada 1956 r. organa Informacji Wojskowej zostały włączone do Ministerstwa Obrony Narodowej, a organa Informacji Wojsk Wewnętrznych (tj. WOP i KBW) – do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych.

Organa Informacji Wojskowej zostały zniesione na mocy zarządzenia nr 01 ministra obrony narodowej z dnia 10 stycznia 1957 r. o powołaniu Wojskowej Służby Wewnętrznej. 21 stycznia 1957 r. zarządzeniem organizacyjnym szefa Sztabu Generalnego WP został rozformowany Główny Zarząd Informacji, zarządy informacji okręgów wojskowych, Marynarki Wojennej, Wojsk Lotniczych i Obrony Przeciwlotniczej Obszaru Kraju oraz inne jednostki organizacyjne Informacji Wojskowej. Organa informacji w WOP i KBW zostały rozformowane na mocy zarządzenia nr 021 ministra spraw wewnętrznych z 4 lutego 1957 r.

Ad 7. Wojskowa Służba Wewnętrzna i jej jednostki organizacyjne w rodzajach broni, okręgach wojskowych i związkach taktycznych (10 stycznia 1957 – 18 kwietnia 1990 r.)

Wojskowa Służba Wewnętrzna była bezpośrednią następczynią Informacji Wojskowej. Podobnie jak Informacja Wojska Polskiego nie posiadała ustawowych podstaw działania. Jednostki organizacyjne Wojskowej Służby Wewnętrznej tworzone były na podstawie zarządzeń i rozkazów ministra obrony narodowej oraz szefa Sztabu Generalnego WP. Tego samego i niższego rzędu normy prawne określały również jej uprawnienia i zakres działania.

Wojskowa Służba Wewnętrzna została powołana zarządzeniem nr 01 ministra obrony narodowej z 10 stycznia 1957 r. Na podstawie zarządzenia nr 0013 szefa Sztabu Generalnego z 21 stycznia 1957 r. zostały sformowane: Szefostwo WSW, zarządy WSW w okręgach wojskowych, Oddział WSW Marynarki Wojennej, Zarząd WSW Wojsk Lotniczych i Obrony Przeciwlotniczej Obszaru Kraju oraz wydziały WSW w garnizonach. Późniejsze zmiany w strukturze WSW wprowadzane były na mocy rozkazów ministra obrony narodowej.

Wojskowa Służba Wewnętrzna została rozformowana 18 kwietnia 1990 r.

Ad 8. Zarząd Służby Wewnętrznej jednostek wojskowych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (4 lutego 1957 – 18 kwietnia 1990)

Wraz z rozwiązaniem organów Informacji Wojsk Wewnętrznych powołany został zarządzeniem nr 012 ministra spraw wewnętrznych z 4 lutego 1957 r. Zarząd Wojskowej Służby Wewnętrznej WOP i KBW. 24 czerwca 1965 r. na mocy zarządzenia nr 41 prezesa Rady Ministrów Wojska Wewnętrzne (a wraz nimi Zarząd WSW WOP i KBW) podporządkowano ministrowi obrony narodowej. Wkrótce, na mocy zarządzenia nr 0102 szefa Sztabu Generalnego WP z 13 października 1965 r., Dowództwo Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego zostało rozformowane, co oznaczało likwidację tej formacji wojskowej. Z dniem 24 lutego 1966 r. formalnie rozformowano Zarząd WSW WOP i KBW.

Po likwidacji KBW w gestii ministra spraw wewnętrznych pozostawała Nadwiślańska Brygada MSW im. Czwartaków AL, zorganizowana zarządzeniem nr 0103 ministra spraw wewnętrznych z 1 października 1965 r. (w korespondencji jawnej określana jako Nadwiślańska Jednostka MSW) oraz kilka innych podporządkowa-

Bibliografia

nych jej jednostek wojskowych (batalion łączności, ośrodek szkolenia rezerw, 9. eskadra lotnictwa łącznikowego). Jednostki te posiadały własny Wydział Wojskowej Służby Wewnętrznej. W wyniku rozbudowy wojsk podporządkowanych ministrowi spraw wewnętrznych z dniem 1 września 1974 r. Nadwiślańską Brygadę MSW przekształcono w Nadwiślańskie Jednostki Wojskowe MSW.

Służba Wewnętrzna jednostek wojskowych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych została rozformowana 18 kwietnia 1990 r.

Ad 9. Zwiad Wojsk Ochrony Pogranicza (13 września 1945 – 16 maja 1991)

Zwiad WOP powstał wraz z utworzeniem na podstawie rozkazu nr 0245 naczelnego dowódcy Wojska Polskiego z 13 września 1945 r. Wojsk Ochrony Pogranicza (wcześniej granice państwa chronione były przez liniowe jednostki WP). Od 1 stycznia 1949 r. na podstawie rozkazu nr 0205 ministra obrony narodowej z 4 grudnia 1948 r. Wojska Ochrony Pogranicza zostały przekazane ministrowi bezpieczeństwa publicznego (od 14 grudnia 1954 r. ministrowi spraw wewnętrznych). 24 czerwca 1965 r. na podstawie zarządzenia nr 41 prezesa Rady Ministrów Wojska Ochrony Pogranicza zostały podporządkowane ministrowi obrony narodowej, a na mocy decyzji nr 104 Prezydium Rządu z 30 lipca 1971 r. przekazano je ponownie ministrowi spraw wewnętrznych.

Wojska Ochrony Pogranicza (a wraz z nimi Zwiad WOP) zostały rozformowane 16 maja 1991 r. na podstawie art. 148 ustawy z 12 października 1990 r. o Straży Granicznej (DzU 1991, nr 78 poz. 462), w związku z utworzeniem przez ministra spraw wewnętrznych Straży Granicznej.

Ad 10. Zarząd II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego (18 lipca 1945 – 27 sierpnia 1990)

Sztab Generalny Wojska Polskiego został zorganizowany (na miejsce Sztabu Głównego WP) rozkazem nr 00177 naczelnego dowódcy Wojska Polskiego z 18 lipca 1945 r. W jego skład wszedł m.in. Oddział II Wywiadu (od 15 listopada 1951 – Zarząd II Wywiadowczy).

W związku z likwidacją WSW utworzono z dniem 27 sierpnia 1990 r. Zarząd II Wywiadu i Kontrwywiadu Sztabu Generalnego WP.

Ad 11. Organa wymiaru sprawiedliwości

Do aparatu represji można również zaliczyć część wymiaru sprawiedliwości w Polsce Ludowej, zwłaszcza te organa, które zajmowały się rozpatrywaniem, a następnie orzekaniem w sprawach politycznych:

- 1) sądy powszechne (w tym tzw. sekcje tajne w sądownictwie polskim),
- 2) sądy szczególne (specjalne sądy karne; sądy wojskowe, w tym wojskowe sądy rejonowe – WSR),
- 3) pozasądowe instytucje orzekające (Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym; kolegia do spraw wykroczeń),
- 4) prokuratury (prokuratura wojskowa; prokuratura powszechna; prokuratury specjalnych sądów karnych)⁵.

---

⁵ M. Kallas, A. Lityński, *Historia ustroju i prawa Polski Ludowej*, Warszawa 2000, s. 211–264.

W okresie największych represji – w tym i sądowych – w Polsce Ludowej (1944–1956) działały, obok tradycyjnych instytucji sądowniczych, sądy specjalne: a) specjalne sądy karne (1944–1946) – orzekały wyroki w sprawach karnych ujętych w dekrete PKWN z dnia 31 sierpnia 1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego (potocznie nazywany „sierpniówką”; tekst jednolity z 11 XII 1946 r., DzU 1946, nr 69, poz. 377)⁶. Faktycznie ofiarami tego dekretu stali się żołnierze AK i NSZ, którzy przez stalinowską władzę sądowniczą uznawani byli za faszystów; b) wojskowe sądy rejonowe (1946–1955) – WSR, „właściwe także względem osób podlegających orzecznictwu sądów powszechnych”, wydawały często najwyższy wymiar kary – kary śmierci wobec działaczy opozycji niepodległościowej. Skazywały też ludność ukraińską i Łemków w tzw. sprawach UPA (w trakcie i po akcji „Wisła” z 1947 r.)⁷; c) Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym (1945–1954) – powstała na mocy dekretu Prezydium Krajowej Rady Narodowej z 16 listopada 1945 r. w celu zwalczania zachowań patologicznych w odbudowującej się ze zniszczeń wojennych polskiej gospodarce, wkrótce stała się jedną z najbardziej znaczących instytucji represyjnych w stalinowskiej Polsce – represje karne objęły przede wszystkim tych, którzy żyli z indywidualnej działalności gospodarczej (kucpów, rzemieślników, właścicieli fabryk i nieruchomości, rolników), blisko 90 tys. osób skazano na pobyt w obozie pracy – najwyższy wymiar kary, jakim dysponowała KS; d) sekcje tajne (1950–1954) – zwane też sądami tajnymi, powołane do wyrokowania w niektórych sprawach politycznych, działały (w kolejności powstawania) w Ministerstwie Sprawiedliwości, Sądzie Apelacyjnym w Warszawie, Sądzie Najwyższym, a od 1 stycznia 1951 r. do 1954 r. – w Sądzie Wojewódzkim dla m. st. Warszawy (Sekcja III w Wydziale IV Karnym).

Zasady ustroju sądów i prokuratury, wprowadzone lub potwierdzone w ustawach z 20 lipca 1950 r. (DzU 1950, nr 38 poz. 346–350) o Prokuraturze Rzeczypospolitej Polskiej, o zmianie prawa o ustroju sądów powszechnych (przepisy ustawy wchodziły w życie od 1 stycznia 1951 r.), o zmianie przepisów postępowania karnego, o zmianie przepisów postępowania w sprawach cywilnych, o zmianie dekretu z 16 listopada 1945 r. o utworzeniu i zakresie działania Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym – zostały utrwalone w Konstytucji PRL z 22 lipca 1952 r.⁸

Zmiany te dostosowywały struktury i hierarchię sądów do nowego podziału administracyjnego kraju; zlikwidowano wcześniej istniejącą wieloinstancyjność sądów (sądy: grodzkie, okręgowe, apelacyjne, Sąd Najwyższy), wprowadzając dwuinstancyjność poprzez utworzenie sądów powiatowych (od 1975 r. – rejonowe) i sądów

⁶ Na temat specjalnych sądów karnych i ich orzecznictwa zob. A. Pasek, *Przestępstwa okupacyjne w polskim prawie karnym z lat 1944–1956*, Wrocław 2002.

⁷ F. Musiał, *Wojskowy Sąd Rejonowy w Krakowie (1946–1955). Organizacja, funkcjonowanie, wyroki śmierci*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2002, nr 17.

⁸ Zob. interesujący artykuł o kulisach pisania konstytucji lipcowej: K. Persak, „Troskliwy opiekun i światły doradca Polski Ludowej” – poprawki Józefa Stalina do Konstytucji PRL z 22 lipca 1952 roku [w:] *PRL. Trwanie i zmiana*, red. D. Stola, M. Zaremba, Warszawa 2003.

Bibliografia

wojewódzkich. Sąd Najwyższy miał pełnić funkcje organu nadzoru nad sądownictwem powszechnym.

Ustawa z 20 lipca 1950 r. wprowadzała całkowitą zmianę charakteru i usytuowania prokuratury pośród naczelnych organów państwowych. O ile zgodnie z dotychczasowym ustawodawstwem prokuratura ścigała wyłącznie przestępców, o tyle teraz jej zadaniem stała się też powszechna kontrola legalności w postępowaniu wszelkich organów, organizacji i obywateli (wg ustawy z 14 kwietnia 1967 r., DzU 1967, nr 13, poz. 55, „prokuratorska kontrola przestrzegania prawa” nie obejmowała już obywateli). Hierarchię organizacyjną prokuratury oddzielono od hierarchii organizacyjnej sądownictwa i dostosowano do podziału administracyjnego kraju. Prokuraturę PRL tworzyli: prokurator generalny oraz podlegli mu prokuratorzy powszechnych (podporządkowanie bezpośrednie) i wojskowych (podporządkowanie za pośrednictwem naczelnego prokuratora wojskowego, który był jednym z zastępców prokuratora generalnego) jednostek organizacyjnych prokuratury.

20 maja 1971 r. uchwalone zostały trzy ustawy traktujące o kolegiach do spraw wykroczeń (DzU 1971, nr 12, poz. 114–118; wcześniej, od 1951 r., działały kolegia karno-administracyjne przy prezydiach rad narodowych): kodeks wykroczeń, kodeks postępowania w sprawach o wykroczenia, o ustroju kolegiów do spraw wykroczeń. Członków kolegiów „wybierała” rada narodowa odpowiedniego szczebla na okres czterech lat; nadzór nad nimi sprawował resort spraw wewnętrznych (MSW). Złą sławą okryły się kolegia – jako jedne z najbardziej represyjnych instytucji „ochrony prawnej” – w okresie stanu wojennego. Ogółem kolegia ds. wykroczeń od 13 grudnia 1981 do 21 lipca 1983 r. ukarały za wykroczenia z dekretu o stanie wojennym (DzU 1981, nr 29, poz. 154) 207 692 osoby, w tym aresztem 4273. Orzekanie następowało najczęściej w trybie przyspieszonym.

Ad 12. Więzienia i obozy pracy

Więziennictwo w latach stalinowskich było częścią resortu bezpieczeństwa publicznego, zarządzaną przez centralę – Departament Więziennictwa Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego (w latach 1945–1946 Departament Więziennictwa i Obozów MBP) i struktury terenowe – wydziały więziennictwa WUBP i PUBP. Od grudnia 1954 r. – po reorganizacji resortu bezpieczeństwa publicznego – istniał Departament Więziennictwa Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, od marca 1955 r. Centralny Zarząd Więziennictwa MSW. Z dniem 1 listopada 1956 r. więziennictwo przeszło w zakres działania Ministerstwa Sprawiedliwości (Centralny Zarząd Więziennictwa, od 1969 r. Centralny Zarząd Zakładów Karnych i Aresztów Śledczych, a od 1970 r. Centralny Zarząd Zakładów Karnych)⁹.

* * *

Aparat bezpieczeństwa Polski Ludowej rozwijał się niezwykle dynamicznie, zwłaszcza w pierwszych latach jej istnienia. Do 1953 r. liczba funkcjonariuszy bezpieczeństwa stale rosła¹⁰. Nie można też zapomnieć o licznej rzeszy różnej kategorii agen-

⁹ „Pamięć i Sprawiedliwość” 2003, nr 2 (4), s. 398–399.

¹⁰ W Resorcie Bezpieczeństwa Publicznego PKWN: koniec 1944 r. – 2500 funkcjonariuszy, w resorcie Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego: maj 1945 r. – 11 000 funkcjonariuszy,

tów UB¹¹. W 1953 r. odnotowano największą liczbę tajnych współpracowników resortu bezpieczeństwa/spraw wewnętrznych w latach 1949–1984 – ponad 85 tys. osób¹². W tym samym roku funkcjonowało w Ministerstwie Bezpieczeństwa Publicznego 21 departamentów i różnego typu „biur”. Resortowi podporządkowano formacje mundurowe, np. Wojska Ochrony Pogranicza (1 stycznia 1949 r.). Z istniejących już pionów wydzielono nowe jednostki operacyjne, m.in. rozbudowano pionowy techniczny i zaplecze gospodarczo-administracyjne, powstała również ewidencja „elementu podejrzanego i niepewnego”¹³.

Historia badań przed przełomem 1989/1990 r.

Efekty badań nad aparatem bezpieczeństwa sprzed przełomu 1989/1990 r. przedstawiają się niezwykle skromnie. Wszechobecny wpływ polityki na badania naukowe w czasach Polski Ludowej, w tym szczególnie historyczne, spowodował, że dziejami aparatu bezpieczeństwa zajmowali się na zasadzie monopolu – wynikającego m.in. z dostępu do archiwów specjalnych – tzw. historycy resortowi.

W latach 1944–1958 nie ukazała się drukiem żadna publikacja książkowa na temat MBP, Komitetu ds. Bezpieczeństwa Publicznego i MSW. Jedynie na łamach prasy resortowej („Na straży demokracji”, „Na straży”, „Granica”, „Ormowiec”) zaczęły ukazywać się wspomnienia z walk z „bandami”, eksponujące bohaterstwo funkcjonariuszy resortu bezpieczeństwa publicznego.

Dopiero w latach sześćdziesiątych pracownicy Wojskowego Instytutu Historycznego, Wojskowej Akademii Politycznej, Zakładu Historii Partii przy KC PZPR oraz funkcjonariusze SB i MO z jednostek terenowych rozpoczęły wstępne prace o charakterze badawczym. Oczywiście ich tematyka była ograniczona do roli UB i MO w utrwalaniu władzy ludowej oraz tworzenia podstaw nowego ustroju w latach 1944–1947.

W latach sześćdziesiątych funkcjonariusze MO i SB obronili na uczelniach cywilnych około czterdziestu prac o tematyce związanej z MO i SB. Obejmowały one zazwyczaj teren gmin, rzadko powiatu i wyjątkowo województwa. W 1967 r. na łamach „Wojskowego Przeglądu Historycznego” ukazała się pierwsza niewielka praca o organach bezpieczeństwa autorstwa Władysława Góry *Z zagadnień organizacji Służby Bezpieczeństwa w pierwszych latach Polski Ludowej 1944–1945*¹⁴. W tym samym roku w pracy zbiorowej pod redakcją W. Góry i R. Halaby *1944–1947. W walce o utrwalanie władzy ludowej* Z. Jakubowski i F. Kubica przedstawili genezę aparatu bezpieczeństwa i porządku publicznego oraz jego rolę w likwidacji zbrojnego i politycznego podziemia.

listopad 1945 r. – 24 000 funkcjonariuszy, 1953 r. – 33 200 funkcjonariuszy UB (zob. wydanie broszurowe z wystawy Oddziałowego Biura Edukacji Publicznej IPN w Warszawie „Zwyczajny” resort. Ludzie i metody „bezpieki” 1944–1956, scenariusz wystawy K. Krajewski, T. Łabuszewski [2003], s. 2.

¹¹ Agentura: 1949 r. – 50 100 osób, 1950 r. – 57 100, 1951 r. – 65 000, 1952 r. – 78 000, 1953 r. – 85 300, 1954 r. – 76 000, „Zwyczajny” resort..., s. 2.

¹² T. Ruzikowski, *Tajni współpracownicy pionów operacyjnych aparatu bezpieczeństwa 1950–1984*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2003, nr 1 (3), s. 115–116.

¹³ A. Paczkowski, *Aparat bezpieczeństwa [w:] Instytucje państwa totalitarnego. Polska 1944–1956. Raport. Opracowania*, Warszawa 1994 (mps powielony), s. 60.

¹⁴ W. Góra, *Z zagadnień organizacyjnych Służby Bezpieczeństwa w pierwszych latach Polski Ludowej 1944–1945*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1967, nr 1.

Bibliografia

Na początku lat siedemdziesiątych powstały dwie wyższe szkoły oficerskie MSW w Legionowie (SB) i Szczytnie (MO), których magistranci zostali zobowiązani do pisania prac dyplomowych z tematyki resortowej. I podobnie jak w okresie rządów Władysława Gomułki pisano przede wszystkim o walkach UB/MO/KBW ze zbrojnym podziemiem, o utrwalaniu władzy ludowej itp.

Utworzone w 1974 r. na prawach departamentu Biuro Historyczne MSW ograniczyło się jedynie do zbierania i opracowywania wspomnień byłych funkcjonariuszy SB i MO (zebrano kilkaset relacji, głównie funkcjonariuszy MO). Po likwidacji Biura Historycznego MSW badanie historii resortu powierzono w 1981 r. Katedrze Historii i Archiwistyki Akademii Spraw Wewnętrznych. Efektem jej działalności było pięć zeszytów dotyczących powstania i rozwoju organizacyjnego poszczególnych organów resortu (SB, MO, ORMO, KBW, WOP), wydanych w 1984 r. przez ASW pod wspólnym tytułem *Studia z dziejów organów resortu spraw wewnętrznych* (przy czym zeszyt dotyczący SB został utajniony)¹⁵. Również w 1984 r. nakładem ASW ukazała się praca Piotra Majera *Historiografia i stan badań nad dziejami aparatu bezpieczeństwa i porządku publicznego*¹⁶.

W 1987 r. w ASW powołano kilkusobowy zespół historyków (m.in. wszedł w jego skład Henryk Dominiczak), który po dwóch latach badań przygotował pracę pod redakcją Tadeusza Walichnowskiego *Ochrona bezpieczeństwa państwa i porządku publicznego w Polsce 1944–1988*¹⁷ – najpełniejszy w PRL zbiór informacji o resorcie spraw wewnętrznych, jednak zbyt ogólnych i uproszczonych (szczególnie jeśli chodzi o SB). Mimo tych braków zawiera sporą ilość informacji na temat struktury resortu.

W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych na tej uczelni ukazywały się „Zeszyty Naukowe ASW” (w sumie siedemnaście roczników), w których publikowano m.in. relacje funkcjonariuszy UB.

W schyłkowym okresie PRL powstała też praca Bohdana Łukaszewicza traktująca o dziejach „resortu” w ujęciu regionalnym¹⁸.

¹⁵ Zob. Z. Jakubowski, *Milicja Obywatelska w latach 1944–1956*, Warszawa 1984 („Studia z dziejów organów resortu spraw wewnętrznych”, z. 1); M. Jaworski, *Powstanie i działalność Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego*, Warszawa 1984 („Studia z dziejów organów resortu spraw wewnętrznych”, z. 4); H. Dominiczak, *Powstanie i rozwój organizacyjny Wojsk Ochrony Pogranicza w latach 1945–1983*, Warszawa 1984 („Studia z dziejów organów resortu spraw wewnętrznych”, z. 5); J. Pytel, *Organizacja i działalność Ochotniczej Rezerwy Milicji Obywatelskiej w latach 1946–1983*, Warszawa 1984 („Studia z dziejów organów resortu spraw wewnętrznych”, z. 6), a także tych samych autorów pozycje książkowe: Z. Jakubowski, *Milicja Obywatelska 1944–1948*, Warszawa 1988; M. Jaworski, *Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego 1945–1956*, Warszawa 1984; H. Dominiczak, *Zarys historii Wojsk Ochrony Pogranicza w latach 1945–1985*, Warszawa 1985.

¹⁶ P. Majer, *Historiografia i stan badań nad dziejami aparatu bezpieczeństwa i porządku publicznego oraz wojsk wewnętrznych*, Warszawa 1984; *Wybór wydarzeń z dziejów walk w obronie władzy ludowej w Polsce w latach 1944–1952*, cz. 2: *Historiografia i stan badań*, oprac. P. Majer, Warszawa 1985.

¹⁷ *Ochrona bezpieczeństwa państwa i porządku publicznego w Polsce 1944–1988*, red. T. Walichnowski, Warszawa 1989.

¹⁸ B. Łukaszewicz, *O nową Polskę. Z dziejów aparatu bezpieczeństwa i porządku publicznego na Warmii i Mazurach w latach 1945–1950*, Olsztyn–Szczytno 1989.

Edycje źródeł dotyczących aparatu bezpieczeństwa i przezeń wytworzonych

Materiały ogólne

Po częściowym otwarciu w latach dziewięćdziesiątych archiwów resortu spraw wewnętrznych ukazało się wiele prac dotyczących aparatu bezpieczeństwa, a wśród nich także zawierających materiały źródłowe.

Do szczególnie cennych należy seria „Dokumenty”, wydawana przez Instytut Studiów Politycznych PAN, a od 2000 r. przez Instytut Pamięci Narodowej¹⁹. Zawierają one protokoły i wystąpienia z narad i odpraw, które odbywały się w resorcie bezpieczeństwa publicznego, a także dokumenty normatywne. Inna ważna seria „Ze zbiorów Centralnego Archiwum MSW” ukazywała się w latach 1993–1996²⁰. Zawiera ona biuletyny informacyjne opracowywane w Ministerstwie Bezpieczeństwa Publicznego w latach 1946–1948, tworzone na podstawie raportów wojewódzkich urzędów bezpieczeństwa publicznego i komend wojewódzkich MO.

Przekrój dokumentów najwyższych instancji partyjnych (w tym Biura Politycznego KC PPR i KC PZPR) odnoszących się do przełomowych wydarzeń w historii Polski Ludowej opublikował w drugim obiegu wydawniczym – pod pseudonimem „Jakub Andrzejewski” – Andrzej Paczkowski²¹, a po 1989 r. – Andrzej Garlicki²². Ważne dokumenty dotyczące stalinowskich zbrodni opublikował Czesław Kozłowski w książce biograficznej o Bolesławie Bierucie²³.

¹⁹ *Aparat bezpieczeństwa w latach 1944–1956. Taktyka, strategia, metody*, oprac. A. Paczkowski, cz. 1: *Lata 1945–1947*, Warszawa 1994; *Aparat bezpieczeństwa w latach 1944–1956. Taktyka, strategia, metody*, oprac. A. Paczkowski, cz. 2: *Lata 1948–1949*, Warszawa 1996; *Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1950–1952. Taktyka, strategia, metody*, oprac. A. Dudek, A. Paczkowski, Warszawa 2000; *Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1953–1954. Taktyka, strategia, metody*, oprac. G. Majchrzak, A. Paczkowski, Warszawa 2004. Zob. też materiały partyjne z serii „Dokumenty do dziejów PRL” ISP PAN: *Centrum władzy. Protokoły posiedzeń kierownictwa PZPR. Wybór z lat 1949–1970*, oprac. A. Dudek, A. Kochański, K. Persak, Warszawa 2000; *Protokół obrad KC PPR w maju 1945 roku*, oprac. A. Kochański, Warszawa 1992; *Protokoły posiedzeń Biura Politycznego KC PPR 1944–1945*, oprac. A. Kochański, Warszawa 1992; *Protokoły posiedzeń Biura Politycznego KC PPR 1947–1948*, oprac. A. Kochański, Warszawa 2002; *Kierownictwo PPR i PZPR wobec wojska 1944–1956*, oprac. J. Poksiński, A. Kochański, K. Persak, Warszawa 2003.

²⁰ *Biuletyny Informacyjne Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego 1946*, Warszawa 1996; *Biuletyny Informacyjne Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego 1947*, t. 1, Warszawa 1993; *Biuletyny Informacyjne Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego 1948*, t. 2, Warszawa 1995.

²¹ *Gomułka i inni. Dokumenty z archiwum KC 1948–1982*, wstęp i oprac. J. Andrzejewski [A. Paczkowski], Warszawa 1986 (wyd. nast. Londyn 1987).

²² A. Garlicki, *Z tajnych archiwów*, Warszawa 1993.

²³ C. Kozłowski, *Namiestnik Stalina*, Warszawa 1993 (Aneks I: *Rezolucja Sekretariatu KC PZPR w sprawie pracy organów bezpieczeństwa, przyjęta na posiedzeniu w dniu 24 lutego 1949 r.*; Aneks II: *Projekt sprawozdania komisji Romana Nowaka, powołanej na VIII Plenum KC w październiku 1956 r. dla zbadania działalności komisji Biura Politycznego do spraw bezpieczeństwa publicznego*; Aneks III: *Opracowany przez B. Bieruta tekst przemówienia prokuratora na procesie biskupa Czesława Kaczmarka w 1953 r.*).

Bibliografia

Niezwykle ostrożnie należy podejść do wszelkiego typu „informatorów” resortowych, takich jak *Informator o nielegalnych antypaństwowych organizacjach i bandach zbrojnych działających w Polsce Ludowej w latach 1944–1956*²⁴ czy *Informator o osobach skazanych za szpiegostwo w latach 1944–1984*²⁵. Część zawartych w tych pracach danych ma bowiem charakter dezinformacyjny. Ponadto wartość tych informatorów (będącymi przedrukami) obniżają naniesione przez wydawnictwo Retro zmiany w stosunku do wydań oryginalnych²⁶.

Kulisy pracy „imperium MBP/MSW” odsłaniają quasi-dokumentalne prace Henryka Piecucha z serii *Tajna historia Polski*²⁷. Mechanizmy werbowania agentów do pracy w aparacie bezpieczeństwa Polsce Ludowej przybliżają m.in. publikacje Tomasza Balbusa²⁸ i Grzegorza Majchrzaka²⁹. Podstawową instrukcję pracy operacyjnej SB z 1970 r. opublikował Henryk Głębocki³⁰. Z okresu poprzedzającego bezpośrednio rewoltę poznańską w czerwcu 1956 r. na uwagę zasługuje edycja sprawozdań z działalności Komitetu ds. Bezpieczeństwa Publicznego w opracowaniu Aleksandra Kochońskiego³¹, natomiast z okresu schyłkowego PRL (1986–1989) – trzeci tom materiałów z międzynarodowej konferencji w Miedzeszynie z października 1999 r.³² Ostatnio zbiór niepublikowanych dokumentów wytworzonych m.in. przez komunistyczny aparat bezpieczeństwa przygotował zespół wrocławskich historyków (pod redakcją Wojciecha Wrzesińskiego)³³.

²⁴ *Informator o nielegalnych antypaństwowych organizacjach i bandach zbrojnych działających w Polsce Ludowej w latach 1944–1956*, Lublin 1993.

²⁵ *Informator o osobach skazanych za szpiegostwo w latach 1944–1984*, Lublin 1994.

²⁶ *Informator o nielegalnych antypaństwowych organizacjach i bandach zbrojnych działających w Polsce Ludowej w latach 1944–1956*, Warszawa 1964; *Informator o osobach skazanych w Polsce za działalność szpiegowską w latach 1944–1984*, Warszawa 1986 (wcześniejsza wersja wyd. w 1972 r.).

²⁷ *Akcje specjalne. Od Bieruta do Ochaba*, Warszawa 1996; *Bruderszaft ze śmiercią. Kto zabił?*, Warszawa 1998; *Brudne gry. Ostatnie akcje służb specjalnych*, Warszawa 1998; *Byłem gorylem Jaruzelskiego. Mówi szef ochrony generała i inni...*, Warszawa 2001; *Czas generałów*, Warszawa 2000; *Imperium służb specjalnych. Od Gomułki do Kani*, Warszawa 1997; *Kim jest Putin? Wielki bluff generałów*, Warszawa 2000; *Požoga. W. Jaruzelski tego nigdy nie powie*, Warszawa 1996 (zob. też: *Siedem rozmów z generałem dywizji Władysławem Pożogą, I zastępcą ministra spraw wewnętrznych, szefem wywiadu i kontrwywiadu*, rozm. H. Piecuch, Warszawa 1987); *Służby specjalne atakują. Od Jaruzelskiego do Kwaśniewskiego*, Warszawa 1996; *Syndrom tajnych służb. Czas prania mózgu i łamania kości*, Warszawa 1998; *Tytani zbrodni. Wielka polityczna sierota*, Warszawa 2000.

²⁸ T. Balbus, *Mechanizm werbowania i prowadzenia agentury Urzędu Bezpieczeństwa (dokument MBP z 1945 r.)* [w:] *Studia i materiały z dziejów opozycji i oporu społecznego*, t. 3, red. Ł. Kamiński, Wrocław 2000.

²⁹ G. Majchrzak, *Uprzejmie informuję...*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2002, nr 4.

³⁰ „Biblia” *Służby Bezpieczeństwa. Instrukcja 006/70*, wstęp H. Głębocki, „Arcana” 2002, nr 4–5.

³¹ A. Kochoński, *Sprawozdanie z działalności Komitetu do spraw Bezpieczeństwa Publicznego (maj 1955 – kwiecień 1956)*, „Teki Archiwalne. Seria nowa” 1998, t. 3 (25).

³² *Polska 1986–1989. Koniec systemu. Materiały międzynarodowej konferencji. Miedzeszyn, 21–23 października 1999*, t. 3: *Dokumenty*, red. A. Dudek, A. Friszke, Warszawa 2002.

³³ *Drogi do niepodległości 1944–1956/1980–1989. Nieznane źródła do dziejów najnowszych Polski*, wstęp, wybór i oprac. T. Balbus, Ł. Kamiński, W. Sawicki, K. Szwarzgryk, red. W. Wrzesiński, Wrocław 2001.

Źródła sowieckie

Przegląd różnego typu sprawozdań, raportów NKWD dotyczących Polski i aparatu bezpieczeństwa zamieszczono w czterech pozycjach: *NKWD o Polsce i Polakach. Rekonesans archiwalny*³⁴; *Teczka specjalna J.W. Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944–1946*³⁵; *NKWD i polskie podziemie 1944–1945. Z „teczek specjalnych” Józefa W. Stalina*³⁶, *Represje NKWD wobec żołnierzy podziemnego Państwa Polskiego w latach 1944–1945. Wybór źródeł*, t. 1–2³⁷. Mechanizmy zależności Polski od ZSRR, działalność tzw. doradców radzieckich przy MBP prezentują z kolei tomy: *Polska – ZSRR. Struktury podległości. Dokumenty WKP(b) 1944–1949*³⁸ i *Polska w dokumentach z archiwów rosyjskich 1949–1953*³⁹.

Nadal brakuje, ze względu na ponowne zamknięcie archiwów rosyjskich przed badaczami, naukowych opracowań źródeł z lat 1954–1956 i po przełomie 1956 r.⁴⁰

Materiały dotyczące walki z podziemiem niepodległościowym, opozycją polityczną i przejawami oporu społecznego w okresie stalinowskim

Materiał dotyczący zwalczania podziemia niepodległościowego zawiera opracowana przez Henryka Pająka książka *Akcje oddziałów „Zapory” w tajnych raportach UB–MO*⁴¹. Ten sam autor opublikował dokumenty dotyczące walki z WiN⁴². Nieznany dokument o V Komendzie WiN opublikował Grzegorz Majchrzak⁴³. W ramach serii „Dokumenty” Instytut Pamięci Narodowej wydał tom poświęcony rozpracowaniu i likwidacji rzeszowskiego Wydziału WiN przez komunistyczne organa bezpieczeństwa⁴⁴. Stosunek UB do akcji ujawnienia obrazuje edycja przygotowana przez Zdzisława Zblewskiego⁴⁵. Tom dokumentów

³⁴ *NKWD o Polsce i Polakach. Rekonesans archiwalny*, red. W. Materski, A. Paczkowski, Warszawa 1996.

³⁵ *Teczka specjalna J. W. Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944–1946*, oprac. T. Cariewskaja i in., Warszawa 1998.

³⁶ *NKWD i polskie podziemie 1944–1945. Z „teczek specjalnych” Józefa W. Stalina*, red. ros. A. F. Noskowa, red. pol. A. Fitowa, Kraków 1998.

³⁷ *Represje NKWD wobec żołnierzy podziemnego Państwa Polskiego w latach 1944–1945. Wybór źródeł*, t. 1–2, oprac. F. Gryciuk, P. Matusak, Siedlce 1995 (tylko część to dokumenty NKWD).

³⁸ *Polska – ZSRR. Struktury podległości. Dokumenty WKP(b) 1944–1949*, oprac. G. A. Bordiugow, A. Kochański, A. Koseski, G. F. Matwiejew, A. Paczkowski, Warszawa 1995.

³⁹ *Polska w dokumentach z archiwów rosyjskich 1949–1953*, wybór i oprac. A. Kochański, G. P. Muraszko, A. F. Noskowa, A. Paczkowski, K. Persak, Warszawa 2000.

⁴⁰ Ostatnio ukazała się książka Mariusza Lesława Krogulskiego z wyborem dokumentów dotyczących obecności wojsk Armii Czerwonej na terytorium Polski w latach 1957–1993 (*Armia Radziecka w Polsce 1957–1993. Dokumenty i materiały*, oprac. M. L. Krogulski, Warszawa 2002). Jednak wybór ten ilustruje jedynie administracyjno-techniczne aspekty związane z pobytem w Polsce żołnierzy sowieckich.

⁴¹ *Akcje oddziałów „Zapory” w tajnych raportach UB–MO*, oprac. H. Pająk, Lublin 1996.

⁴² *Tajemnice włodawskiej bezpieki*, oprac. H. Pająk, Lublin 1995.

⁴³ G. Majchrzak, *Sumienie kata. Nieznany dokument dotyczący V Komendy WiN*, „Gazeta Polska”, 28 XI 2001.

⁴⁴ *Rozpracowanie i likwidacja Rzeszowskiego Wydziału WiN w dokumentach UB (1945–1949)*, wybór, wstęp i oprac. T. Balbus, Z. Nawrocki, Warszawa 2001.

⁴⁵ *Dwa dokumenty dotyczące stosunku UB do akcji ujawniania żołnierzy AK w 1945 roku*, oprac. Z. Zblewski, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2002, nr 17.

Bibliografia

Zrzeszenie Wolność i Niezawisłość na Lubelszczyźnie w latach 1944–1947 w opracowaniach funkcjonariuszy MSW przygotowali do druku Piotr Mirski i Jakub Twardowski⁴⁶.

Ciekawym przykładem edycji źródła obrazującego metody działania i przebieg najważniejszych akcji operacyjnych aparatu bezpieczeństwa w okresie „zimnej wojny” jest *Operacja „Cezary” – ubecka analiza „gry” z WiN-em* w opracowaniu Wojciecha Frazika⁴⁷. Metody działania bezpieki w tej grze operacyjnej ilustrują także listy fikcyjnego komendanta „V Komendy WiN” do kierownika Delegatury Zagranicznej WiN Józefa Maciołka opublikowane przez Wojciecha Frazika i Janusza Kurtykę⁴⁸. Źródłem ilustrującym infiltrację oddziałów partyzanckich przez agenturę UB jest raport podany do druku przez Macieja Korkucia⁴⁹. Fragmenty sprawozdania Departamentu III MBP (walka z opozycją) z działalności w 1951 r. opublikował Igor Hałagida w monografii *Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947–1957*⁵⁰.

Dużą grupę opublikowanych dokumentów stanowią materiały dotyczące działań aparatu bezpieczeństwa publicznego w ramach „prac organizacyjnych” nad referendum ludowym z 30 czerwca 1946 r.⁵¹ oraz wyborów do sejmu z 19 stycznia 1947 r.⁵² Dokumenty mówiące o działaniach UB w stosunku do PSL (po ucieczce z kraju Stanisława Mikołajczyka w październiku 1947 r.) wydali Andrzej Paczkowski⁵³ i Grzegorz Majchrzak⁵⁴.

Z wydawnictw regionalnych należy wymienić szósty tom materiałów źródłowych dotyczący Pomorza Szczecińskiego, poświęcony bezpieczeństwu i porządkowi publicznemu w latach 1944–1950⁵⁵, zawierający oprócz dokumentów administracji rządowej również materiały komend MO różnego szczebla z terenu ówczesnego województwa szczecińskiego oraz pojedyncze dokumenty UB i Wojsk

⁴⁶ *Zrzeszenie Wolność i Niezawisłość na Lubelszczyźnie w latach 1944–1947 w opracowaniach funkcjonariuszy MSW*, red. P. Mirski, J. Twardowski, Lublin 2002.

⁴⁷ *Operacja „Cezary” – ubecka analiza „gry” z WiN-em*, przyp. opatrzył W. Frazik, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2001, nr 15.

⁴⁸ „Marek” i zdrajcy. *Korespondencja pptk. Józefa Maciołka z „Wiktorem” i „Kosem”*, oprac. W. Frazik, J. Kurtyka, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2001, nr 16.

⁴⁹ „Wtyczka bezpieki” w oddziale partyzanckim. *Raport z przeprowadzonych działań operacyjnych*, oprac. M. Korkuć, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2003, nr 19/20.

⁵⁰ I. Hałagida, *Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947–1957*, Warszawa 2002.

⁵¹ *Głosowanie ludowe z 30 czerwca 1946 r. w raportach Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego. Wybór dokumentów*, zebrali, oprac. i wstępem opatrzyli T. Kisielewski i M. Strzelecki, Bydgoszcz 2000; C. Osękowski, *Referendum 30 czerwca 1946 roku w Polsce*, Warszawa 2000 („Archiwum Sejmu PRL”); *Referendum z 30 czerwca 1946 r. Przebieg i wyniki*, oprac. A. Paczkowski, Warszawa 1993 („Dokumenty do dziejów PRL”).

⁵² Cz. Osękowski, *Wybory do sejmu z 19 stycznia 1947 roku w Polsce*, Poznań 2000; *Dokumenty fałszerstw wyborczych w Polsce w roku 1947*, wstęp i oprac. M. Adamczyk, J. Gmitruk, t. 1–2, Warszawa–Kielce 2000–2002.

⁵³ A. Paczkowski, *UB a połączenie SL i PSL w 1949 roku*, „Zeszyty Historyczne” 1991, z. 95. Zob. też *UB a PSL po ucieczce Mikołajczyka – listopad 1947*, „Zeszyty Historyczne” 1990, z. 93.

⁵⁴ G. Majchrzak, *Wtyczne w sprawie zwalczania podziemia peeselowo-bechowskiego na wsi*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” 2001, nr 17.

⁵⁵ *Źródła do dziejów Pomorza Zachodniego*, t. 6: *Bezpieczeństwo i porządek publiczny w latach 1945–1950*, oprac. T. Białecki, J. Macholak, Szczecin 1995.

Ochrony Pogranicza (WOP). Również w tej samej serii została wydana pozycja zatytułowana *Rok 1956 w województwie szczecińskim*⁵⁶, zawierająca raporty Wojewódzkiego Urzędu ds. Bezpieczeństwa Publicznego w Szczecinie i KBW (np. nastroje po śmierci Bieruta czy po ujawnieniu tajnego referatu Chruszczowa na XX Zjazd KPZR). Raporty i sprawozdania z pracy wojewódzkich urzędów bezpieczeństwa zamieścili Zbigniew Nawrocki⁵⁷ i Dariusz Jarosz⁵⁸, natomiast powiatowych urzędów bezpieczeństwa – Jerzy Kułak⁵⁹.

Dokumenty dotyczące walki aparatu bezpieczeństwa z opozycją polityczną i przejawami oporu społecznego (1956–1989)

Dokumenty dotyczące walki aparatu bezpieczeństwa z opozycją polityczną i przejawami oporu społecznego w latach 1956–1989 doczekały się już wydań książkowych.

Zdecydowaną większość stanowią prace nawiązujące w swojej tematyce do polskich kryzysów: poznańskiego czerwca 1956 r.⁶⁰, marca 1968 r.⁶¹, grudnia 1970 r.⁶²,

⁵⁶ *Źródła do dziejów Pomorza Zachodniego*, t. 8: *Rok 1956 w województwie szczecińskim*, oprac. K. Kozłowski, Szczecin 1998.

⁵⁷ *Ludzie Różańskiego. Pion śledczy rzeszowskiego UB w 1948 roku*, oprac. T. Balbus, Z. Nawrocki, „Studia Rzeszowskie” 2002, t. 9 (sprawozdanie Wydziału Śledczego WUBP za 1948 r.).

⁵⁸ D. Jarosz, *Sprawozdanie Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Kielcach z pracy agenturalno-operacyjnej na wsi woj. kieleckiego z marca 1954 r.* [w:] *Polska 1944/45–1989. Studia i materiały*, t. 1, Warszawa 1995.

⁵⁹ Na przykładzie Białostoczczyzny: *Białostoczczyzna 1944–1945 w dokumentach podziemia i oficjalnych władz*, oprac. J. Kułak, Warszawa 1998.

⁶⁰ S. Jankowiak, E. Makowski, *Poznański Czerwiec 1956 w dokumentach*, Poznań 1995; *Po obu stronach barykady. Wojsko Polskie w Poznaniu 1956 w dokumentach*, wstęp i oprac. E.J. Nalepa, Warszawa 1998; *Poznański Czerwiec 1956*, red. J. Maciejewski, Z. Trojanowiczowa, Poznań 1990 (kalendarium, fotografie, materiały); *Poznański Czerwiec '56. Nieznane dokumenty, opracowania, fotografie*, oprac. Z. Trojanowiczowa, Poznań 1991. Zob. też bibliografię poznańskiego czerwca 1956 r.: W. Albrecht-Szymanowska, *Bibliografia poznańskiego Czerwca 1956*, red. Z. Trojanowiczowa, Poznań 1996.

⁶¹ *Marzec '68. Między tragedią a podłością*, wstęp, wybór i oprac. G. Sołtysiak, J. Stępień, [b.m.w.] 1998; *Marzec 1968. Trzydzieści lat później*, t. 2: *Aneks źródłowy. Dzień po dniu w raportach SB oraz Wydziału Organizacyjnego KC PZPR*, oprac. M. Zaremba, Warszawa 1998; *Oficerowie wyjaśniają studentom. Marzec '68 w dokumentach wojskowych*, wstęp i oprac. E.J. Nalepa, Warszawa 1998 (wyd. 2, Warszawa 2000); P. Osęka, *Syjonisci, inspiratorzy, wicherzy-ciele. Obraz wroga w propagandzie marca 1968*, Warszawa 1999 (zob. aneks źródłowy).

⁶² T. Balbus, Ł. Kamiński, *Grudzień '70 poza Wybrzeżem w dokumentach aparatu władzy*, Wrocław 2000; J. Eisler, „Kler nie zaostrza sytuacji”. *Grudzień 1970 w dokumentach Departamentu IV MSW*, „Więź” 2001, nr 7; T. Górski, H. Kula, *Gdańsk–Gdynia–Elbląg '70. Wydarzenia grudniowe w świetle dokumentów urzędowych*, Gdynia 1990; *Grudzień 1970*, Paryż 1986 (dokumenty i relacje z Gdańska, Gdyni, Szczecina i Łodzi); *Grudzień 1970 w dokumentach MSW*, wybór, wstęp i oprac. J. Eisler, Warszawa 2000; *Robotnicze wystąpienia w Szczecinie 1970/1971 (wybór dokumentów i materiałów)*, oprac. A. Głowacki, Szczecin 1989; *Tajne dokumenty Biura Politycznego. Grudzień 1970*, oprac. P. Domański, Londyn 1991; *Wojsko Polskie w Grudniu 1970 w świetle dokumentów operacyjnych*, oprac. E. J. Nalepa, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1993, nr 4. Zob. też: J. Macholak, *Grudzień 1970 r. w świetle dokumentów Komisji Odszkodowawczej przy Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Szczecinie*, Szczecin 1993; H. Piecuch, *Rozstrzelany Grudzień*, Warszawa 1990; B. Seidler, *Kto kazał*

Bibliografia

radomskiego czerwca 1976 r.⁶³ oraz lat osiemdziesiątych⁶⁴. Zdjęcia operacyjne Służby Bezpieczeństwa, wykonane w Płocku 25 czerwca 1976 r., zamieszczono na końcu książki Jacka Pawłowicza i Pawła Sasanki *Czerwiec 1976 w Płocku i województwie płockim*⁶⁵. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na opublikowane materiały przedstawiające reakcje wschodnioniemieckiej służby bezpieczeństwa STASI na wydarzenia w Polsce⁶⁶.

Kilkadziesiąt tomów źródeł ukazało się w serii „Archiwum Solidarności” (pełny wykaz publikacji: www.archsol.pl)⁶⁷. Najnowsza publikacja z tej serii zaopatrzona

---

strzelać. Grudzień '70, Warszawa 1991; *Spojrzenie z drugiej strony. Relacja z Gdańska 1970*, oprac. L. Jerzewski [J. Łojek], Nowy Jork 1982; A. Strokowski, *Lista ofiar. Grudzień 1970 r. w Szczecinie*, Szczecin 1993.

⁶³ *Czerwiec 1976 w materiałach archiwalnych*, wybór, wstęp i oprac. J. Eisler, Warszawa 2001; *Dwadzieścia lat później. Radomski Czerwiec*, Warszawa 1996 (zob. Stenogram rozmów przeprowadzonych w gabinecie komendanta wojewódzkiego MO Mozgawy w dniu 25 czerwca 1976); *Radomski Czerwiec 1976*, cz. 1: *Doniesienie o przestępstwie*, wyd. 2 (popr. i uzup.), oprac. W. M. Mizerski, Lublin 1991.

⁶⁴ K. Dubiński, *Zapowiedź sierpniowego przełomu. Meldunki MSW o sytuacji w kraju w okresie 1 lipca – 16 sierpnia 1980*, „Zeszyty Historyczne” 2000, z. 133; G. Majchrzak, *Informacje sytuacyjne MSW z sierpnia 1980 roku*, „Zeszyty Historyczne” 2003, z. 145; *idem*, *Początki „ochrony” NSZZ „Solidarność” przez Służbę Bezpieczeństwa (wrzesień 1980 – kwiecień 1981)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2003, nr 2 (4); P. Piotrowski, *Wrocławska opozycja w 1986 roku w materiałach Służby Bezpieczeństwa*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2003, nr 2 (4); P. Raina, M. Zbrożek, *Operacja „Lato '80”. Preludium stanu wojennego. Dokumenty MSW 1980–1981*, Pelplin 2003; L. Kowalski, *Komisarze stanu wojennego*, „Zeszyty Historyczne” 1995, z. 112 (stan wojenny w meldunkach komisarzy KOK); zob. tego autora opracowanie *KOK wobec opozycji politycznej i Kościoła w latach 80-tych*, „Zeszyty Historyczne” 1995, z. 113 oraz „Arcana” 1995, nr 5; *Podziemie antykomunistyczne w 1987 r. w oczach Służby Bezpieczeństwa*, wyd. W. Sawicki, „Arcana” 1999, nr 3; *Przeciw „Solidarności” 1980–1989. Rzeszowska opozycja w tajnych archiwach Ministerstwa Spraw Wewnętrznych*, wybór dok. i oprac. J. Draus, Z. Nawrocki, Rzeszów 2000; *Stan wojenny w dokumentach władz PRL (1980–1983)*, wybór, wstęp i oprac. B. Kopka, G. Majchrzak, Warszawa 2001; *Stan wojenny w Polsce. Dokumenty i materiały archiwalne 1981–1983*, red. T. Walichnowski, Warszawa 2001; *Tajne dokumenty Biura Politycznego. PZPR a „Solidarność” 1980–1981*, oprac. Z. Włodek, Londyn 1992; *Tajne dokumenty Biura Politycznego i Sekretariatu KC. Ostatni rok władzy 1988–1989*, oprac. S. Perzkowski [A. Paczkowski], Londyn 1994.

⁶⁵ J. Pawłowicz, P. Sasanka, *Czerwiec 1976 w Płocku i województwie płockim*, Toruń 2003.

⁶⁶ *PRL w oczach STASI. Dokumenty z lat 1971, 1980–1982*, cz. 1, wybór, oprac. i tłum. W. Borodziej, J. Kochanowski, Warszawa 1995; *PRL w oczach STASI. Dokumenty z lat 1980–1983*, t. 2, wybór, oprac. i tłum. W. Borodziej, J. Kochanowski, Warszawa 1996 oraz pochodzące z dawnych archiwów STASI dokumenty zebrane przez W. Sawickiego w tomie *Raport Kiszczaka dla Moskwy, czyli czego nie powiedział minister Widacki*, Kraków 2002.

⁶⁷ Dokumenty i opracowania źródłowe „Archiwum Solidarności” wychodziły w drugim obiegu wydawniczym w trzech równolegle przygotowywanych seriach: „Dokumenty, relacje i opracowania” oraz „Polska stanu wojennego”, pod red. Andrzeja Paczkowskiego. Opublikowano m.in. (w kolejności druku, głównie w Warszawie): M. Szejnert, T. Zalewski, *Szczecin. Grudzień–Sierpień–Grudzień*, 1984; *Proces MRK „S”*, 1985; K. Zuzanna [B. Tchórzewska], *Czterech z „Andaluji”*, 1985; *Proces Pałubickiego*, 1986; W. Kwaśniewska [W. Kwiatkowska], *Grudzień 1970 w Gdyni*, 1986; K. Czabański, *Bydgoszcz – marzec 1981. Dokumenty, komentarze, relacje*, 1987; J. Fajerant [J. Cieszewski], *Co powiedzą nasze dzieci...? Relacja o strajku w kopalni „Ziemowit” (15–24 grudnia 1982)*, 1987; Z. Bujak, *Prawda raz powiedziana... na podstawie materiałów zebranych przez Janinę Jankowską*, 1987; J. Autor [Z. Łupina], *Strajk*

została w aneks z dokumentami informacyjnymi Departamentu V Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (dawny Departament IIIA MSW)⁶⁸.

Wydane zostały zbiory dokumentów poświęcone Stanisławowi Pyjasowi – tragicznie zmarłemu w 1977 r. studentowi, poecie, współpracownikowi Komitetu Obrony Robotników⁶⁹, oraz Grzegorzowi Przemykowi – maturzyście, synowi opozycyjnej poetki Barbary Sadowskiej, który został pobity na śmierć w komisariacie MO w 1983 r.⁷⁰ Indywidualne losy zostały również ukazane przez pryzmat akt operacyjnych dotyczących działaczy społecznych w Poznaniu i Krakowie⁷¹. Monumentalnego wydawnictwa źródłowego (1100 stron) doczekała się przedsierniowa opozycja w Małopolsce⁷². Dokumenty PZPR dotyczące opozycji w skali ogólnopolskiej opublikowano we Wrocławiu⁷³.

Aparat bezpieczeństwa a Kościół

Udział UB w walce z Kościołem, a konkretnie działania aparatu bezpieczeństwa w związku z uwięzieniem prymasa Stefana Wyszyńskiego w latach 1953–1956 przedstawia pozycja opracowana przez Bogdana Pieca *Stefan Kardynał Wyszyński Prymas Polski w dokumentach aparatu bezpieczeństwa PRL (1953–1956)*⁷⁴. Dokumenty MBP z lat 1947 i 1949 odnoszące się do Kościoła opracował

---

nauczycieli Lubelszczyzny 19 XI 1981 – 3 XII 1987, 1988; J. Gajewski [M. Jastrzębski], Poza zasięgiem cenzury 1982–1986. Materiały do bibliografii druków zwartych, Kraków 1988; J. Siedlecka, Jaworowe dzieci, 1988; Użyto broni. Relacje górników kopalni „Wujek”, oprac. J. Cieszewski, Kraków 1988; Przepychanka, oprac. J. Cieszewski 1989; K. Modzelewski, Między umową a wojną, 1989; J. Sadecki [M. Garden], Nowa Huta. Ziarna gniewu, ziarna nadziei, 1989; Rewolucja kulturalna w Instytucie Badań Jądrowych 13 XII 1981–1989, oprac. A. Szarkowski, H. Pes, J. Kresowiak, 1990. W 1991 r. powstało Stowarzyszenie „Archiwum Solidarności”, które przejęło dorobek i zbiory poprzedniej nielegalnej „firmy”. Stowarzyszenie wydało m.in.: R. Kowalczyk, Łódzki strajk studencki, Warszawa 1992; T. Tabako, Strajk '88, Warszawa 1992; Proces o uprowadzenie i zabójstwo księdza Jerzego Popiełuszki, cz. 1: Wyjaśnienia oskarżonych. Akt oskarżenia przeciwko generałom W. Ciastoniowi i Z. Płatkowi, cz. 2: Zeznania świadków, Warszawa 1992; Postulaty 1970–71 i 1980. Materiały źródłowe do dziejów wystąpień pracowniczych w latach 1970–1971 i 1980 (Gdańsk i Szczecin), zebrali i oprac. B. Chmiel, E. Kaczyńska, Warszawa 1998; Zapis wydarzeń. Gdańsk – Sierpień 1980. Dokumenty, zebrali i oprac. A. Drzycimski, T. Skutnik, Warszawa 1999.

⁶⁸ Komisja Krajowa NSZZ „Solidarność”. Posiedzenie w dniach 11–12 grudnia 1981 r., wyd. 2 uzupeł., red. T. Tabako, wstęp A. Paczkowski, Warszawa 2003.

⁶⁹ Czy ktoś przebiję ten mur? Sprawa Stanisława Pyjasa, wstęp i oprac. F. Pyjas, A. Roliński, J. Szarek, Kraków 2000.

⁷⁰ M. Wysocki, Osaczony. W sprawie śmierci Grzegorza Przemyka, Warszawa 1997; M. Wysocki, Osaczony złem, Warszawa 2000.

⁷¹ P. Zwiernik, Rozpracowanie „Motorniczego”, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2003, nr 2 (4); J. Szarek, Sprawa Operacyjnego Rozpracowania „Naprawiacz”, „Arcana” 2002, nr 4–5.

⁷² Opozycja małopolska w dokumentach 1976–1980, wybór i oprac. A. Roliński, Kraków 2003. Zob. też artykuł recenzyjny: H. Głębocki, Krakowscy „cisi” i „gegacze” (1976–1980), „Arcana” 2003, nr 51–52.

⁷³ Opozycja demokratyczna w Polsce w świetle akt KC PZPR 1976–1980. Wybór dokumentów, wybór, wstęp i oprac. Ł. Kamiński, P. Piotrowski, przedm. W. Wrzesiński, Wrocław 2002.

⁷⁴ Stefan Kardynał Wyszyński Prymas Polski w dokumentach aparatu bezpieczeństwa PRL (1953–1956), wybór i oprac. B. Piec, Warszawa 2001.

Bibliografia

Jan Żaryn⁷⁵. Z kolei największą część dokumentów mówiących o relacjach między Kościołem katolickim a władzami Polski Ludowej wydał Peter Raina⁷⁶. Ten sam autor najnowszy swój wybór dokumentów poświęcił tragicznym losom sióstr zakonnych w schyłkowym okresie polskiego stalinizmu⁷⁷. Uzupełnieniem tych prac mogą być dwa tomy londyńskiej oficyny wydawniczej Aneks z serii „Tajne dokumenty”⁷⁸.

Tom dokumentów ilustrujących skalę terroru (nazistowskiego i komunistycznego) wobec duchowieństwa górnośląskiego opracowali Kornelia Banaś i Adam Dziurok⁷⁹. Reprezentatywnym przykładem edycji dokumentów Służby Bezpieczeństwa jest pozycja w opracowaniu Lucyny Żbikowskiej *Arcybiskup Ignacy Tokarczuk. Kazania pod specjalnym nadzorem*⁸⁰.

Dwa tomy dokumentów dotyczących obchodów milenijnych 1966 r. opublikowano w serii „Źródła do dziejów Polski XX wieku – ze zbiorów Centralnego Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych”⁸¹. Sprawozdanie z operacji „Lato ’79”, poświęcone ocenie działań resortu spraw wewnętrznych (MSW) związanych z pierwszą pielgrzymką Jana Pawła II do Polski, opracował i przygotował do druku Grzegorz Majchrzak⁸².

⁷⁵ J. Żaryn, „Ofensywa kleru a nasze zadania... 1947”. *Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego wobec Kościoła w Polsce*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu IPN” 1993, t. 36; *Naszym zadaniem – „Uświadomić masy...”*. *Przyczynek do historii stosunków państwo – Kościół [w:] Polska 1944/45–1989. Studia i materiały*, t. 4, Warszawa 1999.

⁷⁶ *Arcybiskup Dąbrowski – rozmowy watykańskie*, Warszawa 2001; *Cele polityki władz PRL wobec Watykanu. Tajne dokumenty 1967–1989*, Warszawa 2001; *Kościół w Polsce 1981–1984*, Londyn 1985; „*Te Deum*” *Narodu Polskiego. Obchody Tysiąclecia Chrztu Polski w świetle dokumentów kościelnych*, Olsztyn 1991; *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów*, t. 1–3 (1945–1989), Poznań–Pelplin 1994–1996; *Kościół – Państwo w świetle akt Wydziałów do spraw Wyznań 1967–1968*, Warszawa 1994; *Kardynał Wyszyński*, t. 1–7, Warszawa 1993–1998 (dokumenty źródłowe do 1967 r.); *Ks. Jerzy Popiełuszko. Męczennik za wiarę i ojczyznę*, t. 1–2, Olsztyn 1990; *Rozmowy z władzami PRL. Arcybiskup Dąbrowski w służbie Kościoła i narodu*, t. 1: 1970–1981, t. 2: 1982–1989, Warszawa 1995; *Stefan Kardynał Wyszyński*, t. 1–3, Londyn 1979–1988 (dokumenty źródłowe do początku lat sześćdziesiątych); *Troska o internowanych. Interwencje abp. Dąbrowskiego u gen. Kiszczaka 1982–1989*, Warszawa 1999; *Wizyty apostolskie Jana Pawła II w Polsce. Rozmowy przygotowawcze Watykan – PRL – Episkopat*, Warszawa 1997.

⁷⁷ P. Raina, *Losy sióstr zakonnych w PRL. Wysiedlenie – obozy – uwolnienie 1954–1956*, Warszawa 2004.

⁷⁸ *Tajne dokumenty. Państwo – Kościół 1980–1989*, Londyn–Warszawa 1993; *Tajne dokumenty. Państwo – Kościół 1960–1980*, Londyn 1996. Zob. też *Poufny dokument KC PZPR z 1986 r. o polityce wobec Kościoła*, „Więź” 1992, nr 11.

⁷⁹ *Represje wobec duchowieństwa górnośląskiego w latach 1939–1956 w dokumentach*, wstęp, wybór i oprac. K. Banaś, A. Dziurok, Katowice 2003.

⁸⁰ *Arcybiskup Ignacy Tokarczuk. Kazania pod specjalnym nadzorem*, mat. zebrała i wstępem opatrzyła L. Żbikowska, b.m.w., 1996.

⁸¹ *Obchody milenijne 1966 roku w świetle dokumentów Ministerstwa Spraw Wewnętrznych*, wybór i oprac. W. Chudzik i in., Warszawa 1998; *Uroczystości milenijne 1966 roku. Sprawozdania urzędów spraw wewnętrznych*, Warszawa 1996.

⁸² G. Majchrzak, *Pierwsza pielgrzymka Jana Pawła II do Polski w świetle materiałów MSW*, „Dzieje Najnowsze” 2002, nr 1.

Obszerny wybór dokumentów z tzw. procesu toruńskiego (przeciwko zabójcom ks. Jerzego Popiełuszki) znalazł się w książkach Waldemara Chrostowskiego⁸³, Krystyny Daszkiewicz⁸⁴ i Siegfrieda Lammicha⁸⁵.

Więzienia i obozy

Istotne dla tego tematu publikacje źródłowe zamieszczono w czterotomowym wydawnictwie *Niemcy w Polsce 1945–1950. Wybór dokumentów*⁸⁶, w „Tekach Archiwalnych”⁸⁷, „Biuletynie Głównej Komisji...”⁸⁸ oraz w siódmym tomie z serii „Dokumenty” Instytutu Pamięi Narodowej⁸⁹. Sprawozdanie inspektorów Najwyższej Izby Kontroli z kontroli zakładów karnych w 1958 r. opublikowali Bogusław Kopka i Krzysztof Madej⁹⁰.

Organa wymiaru sprawiedliwości

Źródłowe materiały pomocnicze, takie jak: wybory dokumentów z aktów oskarżenia, wyroków sądowych, próśb o ulaskawienie, protokołów wykonania kary śmierci, wykazy przepisów prawnych – można znaleźć w publikacjach Macieja Romana Bombickiego⁹¹, Henryka Czarneckiego⁹², Mieczysława Motasa⁹³, Bogusława Nowopolskiego⁹⁴, Krzysztofa Szwaagrzyka⁹⁵, Stefana Zwoliń-

⁸³ W. Chrostowski, *Świadectwo. Dokumenty*, [Kraków] 1991.

⁸⁴ K. Daszkiewicz, *Uprowadzenie i morderstwo ks. Jerzego Popiełuszki*, Poznań 1990.

⁸⁵ S. Lammich, *Proces przeciwko zabójcom ks. Jerzego Popiełuszki. Relacja obserwatora i dokumenty*, Londyn 1986.

⁸⁶ *Niemcy w Polsce 1945–1950. Wybór dokumentów*, red. W. Borodziej, H. Lemberg, t. 1: *Władze i instytucje centralne. Województwo olsztyńskie*, Warszawa 2000, t. 2: *Polska Centralna. Województwo śląskie*, Warszawa 2000, t. 3: *Województwa szczecińskie i poznańskie*, Warszawa 2001, t. 4: *Pomorze Gdańskie i Dolny Śląsk*, red. D. Boćkowski, Warszawa 2001.

⁸⁷ W. Janowski, *Stan więziennictwa i warunków odbywania kary w początkach 1956 roku, w świetle sprawozdania komisji rządowej*, „Teki Archiwalne. Seria nowa” 1998, t. 3 (25).

⁸⁸ T. Wolsza, *Obozy pracy niewolniczej w Polsce. Dokumenty ze zbiorów Instytutu Polskiego i Muzeum im. Generała Sikorskiego w Londynie*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięi Narodowej” 1993, t. 36; T. Wolsza, *Obozy pracy niewolniczej w Polsce. Nieznane dokumenty z 1953 r.*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 1997–1998, t. 40.

⁸⁹ *Obóz Pracy w Świętochłowicach w 1945 roku. Dokumenty, zeznania, relacje, listy, wybór, wstęp i oprac.* A. Dziurok, Warszawa 2002.

⁹⁰ B. Kopka, K. Madej, *NIK za kratami*, „Biuletyn Instytutu Pamięi Narodowej” 2004, nr 3 (38).

⁹¹ M. R. Bombicki, *AK i WiN przed sądami specjalnymi*, Poznań 1993; *Księża przed sądami specjalnymi 1944–1954*, Poznań 1993; *Zbrodnie prawa. Wyroki sądów wojskowych w latach 1944–1954*, t. 1–2, Poznań 1993–1994.

⁹² H. Czarnecki, *Informator o dokumentach sądowo-więziennych z lat 1944–1956*, Poznań 1993.

⁹³ M. Motas, *Przegląd przepisów karnych 1944–1956*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięi Narodowej” 1992, t. 34.

⁹⁴ B. Nowopolski, *Ludzie i oblicza stalinizmu w Polsce w latach 1944–1956*, Warszawa 1999 (rozdz. I: Wyroki).

⁹⁵ K. Szwaagrzyk, *Golgota wrocławska 1945–1956*, Wrocław 1996. Zamieszczoną w tej książce listę straconych na mocy wyroków Wojskowego Sądu Rejonowego we Wrocławiu (1946–1955) można uzupełnić tekstem podanym przez Ł. Kamińskiego: *Skazani na śmierć przez sądy wojskowe w 1945 r.* [w:] *Studia i materiały z dziejów opozycji i oporu społecznego*, t. 2, red. Ł. Kamiński, Wrocław 1999; *Informator o dokumentach sądowo-więziennych z lat 1945–1956*, Wrocław 1995;

Bibliografia

skiego⁹⁶. Dokumenty (akty oskarżenia, wyroki) publikowane są wraz z aparatem naukowym w każdym numerze „Zeszytów Historycznych WiN-u”. W pierwszym tomie „Studiów Rzeszowskich” został zamieszczony, sporządzony w 1947 r. przez WUBP w Rzeszowie, akt oskarżenia przeciw 39 działaczom WiN, a w tomie następnym – wyrok w tej sprawie⁹⁷. Ważnym źródłem – zawierającym akty oskarżenia, wyroki i protokoły wykonania kary śmierci na członkach kierownictwa WiN – jest szósty tom z serii *Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość” w dokumentach*⁹⁸, w opracowaniu Andrzeja Zagórskiego.

Interesującą notatkę z materiałów partyjnych o działalności „organów służby sprawiedliwości wojska” z 1951 r. zamieścił w pierwszym tomie *Polska 1944/45–1989. Studia i materiały* Dariusz Jarosz⁹⁹. Wydawnictwo książkowe dokumentów Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym opracowali Dariusz Jarosz i Tadeusz Wolsza¹⁰⁰. Same sprawozdania z działalności Komisji Specjalnej z lat 1946–1949 przygotował z kolei Damian Szczepański¹⁰¹.

Warto wspomnieć o opublikowanym raporcie komisji Mariana Mazura, powołanej w grudniu 1956 r. dla zbadania odpowiedzialności byłych pracowników Głównego Zarządu Informacji, Naczelnej Prokuratury Wojskowej i Najwyższego Sądu Wojskowego¹⁰², oraz o memoriale Mieczysława Szerera w sprawie odpowiedzialności za łamanie praworządności w sądownictwie wojskowym¹⁰³. Wydane zostały również protokoły przesłuchań przed komisją dla zbadania działalności sekcji taj-

---

Winni? – Niewinni? Dolnośląskie podziemie niepodległościowe (1945–1956) w świetle dokumentów sądowych, Wrocław 1999; *Straceni na Dolnym Śląsku 1945–1956*, Wrocław–Rzeszów 2002.

⁹⁶ S. Zwoliński, *Skazani na śmierć przez sądy WP w latach 1944–1945. Wyroki, których być nie powinno*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1992, nr 1.

⁹⁷ *Akt oskarżenia przeciwko trzydziestu dziewięciu działaczom Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość”, sporządzony przez Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Rzeszowie*, „Studia Rzeszowskie” 1995, t. 1; *Wyrok na trzydziestu dziewięciu działaczy Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość” w Rzeszowie*, „Studia Rzeszowskie” 1995, t. 2. Zob. też K. Kaczmarek, M. Krzysztofiński, *Żołnierze wyklęci. Antykomunistyczne podziemie na Rzeszowszczyźnie po 1944 roku*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2001, nr 2.

⁹⁸ *Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość” w dokumentach*, t. 6, cz. 1–3: *Cztery Zarządy Główne WiN przed sądami PRL*, oprac. A. Zagórski, Wrocław 1999–2000. Publikowane w tomach 1–3 serii (Wrocław 1997) „Sprawozdania informacyjne ZG WiN” z lat 1946–1947 przynoszą wiele informacji na temat funkcjonowania stalinowskiego aparatu represji w Polsce.

⁹⁹ D. Jarosz, „Notatka dotycząca działalności organów służby sprawiedliwości wojska” z 16 III 1951 r. [w:] *Polska 1944/45–1989. Studia i materiały*, t. 1, Warszawa 1995.

¹⁰⁰ *Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym 1945–1954. Wybór dokumentów*, wstęp i oprac. D. Jarosz, T. Wolsza, Warszawa 1995.

¹⁰¹ D. Szczepański, *Sprawozdanie z działalności Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym z lat 1946–1949*, „Teki Archiwalne. Seria nowa” 1998, t. 3 (25).

¹⁰² *Raport komisji Mazura*, „Gazeta Wyborcza”, 22 I 1999. W tym samym dzienniku z 29 kwietnia 1999 r. opublikowano dokument, który zakończył śledztwo przeciwko sędziom i prokuratorom, wszczęte po sporządzeniu tzw. raportu Mazura pod znamienym tytułem – podanym od redakcji – *Stalinizm do umorzenia. Wniosek o odmowie ścigania*.

¹⁰³ M. Szerer, *Memoriał w sprawie odpowiedzialności za łamanie praworządności w sądownictwie wojskowym*, Lublin 1985 (przedruk z „Zeszytów Historycznych” 1979, z. 49).

nych w sądownictwie polskim w okresie 1950–1954¹⁰⁴ oraz materiały Komisji Wymiaru Sprawiedliwości, Bezpieczeństwa i Porządku Publicznego KC PZPR, która w sierpniu 1957 r. podjęła problematykę postaw moralno-etycznych i zjawisk patologicznych wśród funkcjonariuszy MO¹⁰⁵.

Dokumenty dotyczące wykonywania kary śmierci w pierwszych i ostatnich latach tzw. okresu stalinowskiego opublikowali Krzysztof Szwagrzyk¹⁰⁶ i Marcin Zwolski¹⁰⁷. Zagadnienie to omówił Marek Żukowski w artykule *Kara śmierci w praktyce sądów wojskowych i cywilnych na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1956*¹⁰⁸.

W „Zeszytach Historycznych” (1984, z. 67) pod wspólnym tytułem *Trzy dokumenty ujawniające mechanizmy przemocy i gwałtu w Polsce w latach 1947–1955* ujawniono Notatkę w sprawie nadużyć w śledztwie w organach Informacji z początku 1957 r. oraz Sprawozdanie Komisji powołanej dla zbadania przejawów łamania praworządności przez pracowników Generalnej Prokuratury i Prokuratury m.st. Warszawy z 11 kwietnia 1957 r.¹⁰⁹

Dokumenty bezprawia w PRL były publikowane, poza cenzurą, jeszcze przed 1990 r. przez KSS KOR¹¹⁰, Komitet Helsiński w Polsce¹¹¹ oraz Instytut Literacki w Paryżu¹¹².

Wspomnienia, wywiady i relacje

Bogate materiały, głównie opisujące metody śledcze, przynoszą liczne wspomnienia aresztowanych, sądzonych i skazanych w latach 1944–1956, publikowane

¹⁰⁴ J. Stępień, *Sekcje tajne w sądownictwie polskim 1950–1954. Protokoły przesłuchań przed komisją dla zbadania ich działalności (1956–1957)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 1996, t. 39.

¹⁰⁵ W. Janowski, *Problematyka walki z nadużyciami władzy oraz demoralizacją wśród funkcjonariuszy Milicji Obywatelskiej na forum obrad Komisji Wymiaru Sprawiedliwości, Bezpieczeństwa i Porządku Publicznego KC PZPR w sierpniu 1957 r.*, „Teki Archiwalne. Seria nowa” 2000, t. 4.

¹⁰⁶ *Wykonywanie egzekucji w Polsce. Zarządzenia i korespondencja z lat 1945–1946 (wybór dokumentów)*, oprac. K. Szwagrzyk, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2002, nr 17.

¹⁰⁷ M. Zwolski, *Wykonywanie kary śmierci w polskich więzieniach grudzień 1954 – kwiecień 1956*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2003, nr 1 (3). Zob. też „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2002, nr 11 (22), który jest w całości poświęcony tej tematyce. O miejscach pochówków ofiar komunizmu w Polsce zob. „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2003, nr 7 (30).

¹⁰⁸ M. Żukowski, *Kara śmierci w praktyce sądów wojskowych i cywilnych na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1956*, „Przegląd Zachodniopomorski” 2003, z. 1.

¹⁰⁹ Trzecim dokumentem jest list Włodzimierza Lechowicza do adwokata Władysława Winawera z 12 V 1956 r. zawierający opis metod śledczych stosowanych wobec niego w latach 1948–1956, głównie w tajnym areszcie MBP w Miedzeszynie.

¹¹⁰ *Dokumenty bezprawia*, Warszawa 1978. Zob. też *Dokumenty Komitetu Obrony Robotników i Komitetu Samoobrony Społecznej KOR*, wstęp i oprac. A. Jastrzębski, Warszawa–Londyn 1994.

¹¹¹ *Ibidem*.

¹¹² *Prawa człowieka i obywatela w PRL (13 XII 1981 – 31 XII 1982)*, Paryż 1983; *Raport o stanie narodu i PRL*, Paryż 1980. Zob. też pracę Jakuba Karpińskiego *Dziwna wojna*, Paryż 1990 (cz. 1: „Solidarność” przed stanem wojennym. Główne punkty historii, cz. 2: 1981–1982. Pierwszy rok stanu wojennego, cz. 3: 1983–1984. Policja i opozycja).

Bibliografia

zarówno w prasie, jak i w formie książkowej, np. opracowanie Danuty Suchorowskiej *Wielka edukacja. Wspomnienia więźniów politycznych PRL (1945–1956)*¹¹³, a także żołnierzy AK¹¹⁴. W pracy Romana Peski *O śmierci myślałem jak o zbawieniu* zebrano w jednym tomie zarówno relacje ofiar, jak i katów¹¹⁵. Szczególną wartość dla poznania codzienności w peerelowskim więzieniu mają wspomnienia siostry Adama Doboszyńskiego – Jadwigi Malkiewiczowej¹¹⁶. Wspomnienia kapelana więziennego z lat 1945–1956 – autorstwa Hieronima Lewandowskiego, ze wstępem Krystiana Bedyńskiego – wydrukowano w „Przeglądzie Więziennictwa Polskiego”¹¹⁷. Liczne relacje poszkodowanych przez reżim stalinowski wydano w serii „Biblioteka Staszowska” pod redakcją Macieja A. Zarębskiego¹¹⁸.

Ukazały się także drukiem wspomnienia więźniów politycznych z centralnych więzień okresu stalinowskiego – Wronek i Rawicza¹¹⁹, więzienia Montelupich w Krakowie¹²⁰, więzień kobiecych – Fordonu i Inowrocławia¹²¹ oraz wspomnienia represjonowanych przez władze komunistyczne duchownych, dostojników Kościoła katolickiego, w tym ks. kardynała Stefana Wyszyńskiego¹²². Ostatnio literatura wspomnieniowa wzbogaciła się o dwa zbiory relacji więźniów skazanych na karę śmierci w pierwszym powojennym dziesięcioleciu¹²³. Na podstawie wspomnień i relacji z polskich obozów pracy powstały opracowania Helgi Hirsch *Zemsta ofiar. Niemcy w obozach w Polsce 1944–1950*¹²⁴ i Mateusza Wyrwicha *Łagier Jaworzno*¹²⁵.

Wiele materiału do poznania dziejów Polski Ludowej, w tym aparatu przemocy, wnoszą słynne już wywiady Teresy Torąskiej z działaczami komunistycznymi zaty-

¹¹³ D. Suchorowska, *Wielka edukacja. Wspomnienia więźniów politycznych PRL (1945–1956)*, Warszawa 1990.

¹¹⁴ M.in. T. Jędrzejewicz, *Cela śmierci*, Warszawa 2000; S. Krupa, *X Pawilon. Wspomnienia AK-owca ze śledztwa na Rakowieckiej*, Warszawa 1989 (wyd. 2, Ząbki 2000); W. Minkiewicz, *Mokotów–Wronki–Rawicz. Wspomnienia 1939–1954*, Warszawa 1988; T. Rostworowski, *Zaraz po wojnie. Wspomnienia duszpasterza (1945–1956)*, Paryż 1986; P. Woźniak, *Zapluty karzeł reakcji. Wspomnienia AK-owca z więzień w PRL*, Paryż 1984.

¹¹⁵ *O śmierci myślałem jak o zbawieniu. Mówią katowani i ich kaci 1945–1956*, oprac. R. Peska, Pabianice 1997.

¹¹⁶ J. Malkiewiczowa, *Wspomnienia więzienne*, Lublin–Śląsk–Warszawa 1987.

¹¹⁷ H. Lewandowski, *Wspomnienia kapelana więziennego z lat 1945–1956*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1997, nr 14.

¹¹⁸ *Tropem zbrodni stalinowskich. Materiały z ogólnopolskiego sympozjum popularnonaukowego „Zbrodnie stalinowskie wobec Polski”*, red. M.A. Zarębski, Staszów 1992.

¹¹⁹ *Powrót do Wronek. Dokument pamięci lat 1945–1956*, red. K. Stróżyński, Wronki 1995; *W złowieszczych murach Wronek i Rawicza lat 1945–1956. Wspomnienia więźniów politycznych*, Poznań 1995.

¹²⁰ D. Wojnar-Górecka, *Klementyna. Więzienne wspomnienia z procesu WiN-u*, Kraków 1997.

¹²¹ *Zawołać po imieniu. Księga kobiet-więźniów politycznych 1944–1958*, t. 1–2, zebrały i oprac. B. Otwinowska i T. Drzał, Nadarzyn–Pruszków 1999–2003; R. Czaplińska, *Z archiwum pamięci. 3653 więzienne dni*, red. K. Szwagrzyk, J. Żygadło, Wrocław 2003.

¹²² S. Wyszyński, *Stefan Kardynał Wyszyński Prymas Polski, Zapiski więzienne*, Warszawa 1995.

¹²³ *Księga świadectw. Skazani na karę śmierci w czasach stalinowskich i ich losy*, red. K. Madej, J. Żaryn, J. Żurek, Warszawa 2003; M. Wyrwich, *W celi śmierci*, Warszawa 2002.

¹²⁴ H. Hirsch, *Zemsta ofiar. Niemcy w obozach w Polsce 1944–1950*, Warszawa 1999.

¹²⁵ M. Wyrwich, *Łagier Jaworzno*, Warszawa 1995.

tułowane *Oni*¹²⁶, wywiady-rzeki z funkcjonariuszami aparatu bezpieczeństwa: *Tajemnice bezpieki* – wspomnienia Franciszka Szlachcica opracowane przez Jerzego Sławomira Maca¹²⁷ oraz *Spotkania z Fejginem* Henryka Piecucha¹²⁸. Na uwagę zasługuje przeprowadzony w więzieniu przez Piotra Lipińskiego wywiad z siedemdziesięcioletnim emerytowanym oficerem UB Adamem Humerem, skazanym przez sąd rejonowy na dziewięć lat więzienia za popełnione zbrodnie stalinowskie¹²⁹. Swoistym dokumentem ukazującym również działalność pionu śledczego MBP jest samokrytyka jego kierownika Józefa Różańskiego¹³⁰. Relację szefa kontrwywiadu Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego (Departament I) w latach 1948–1954 Stefana Antosiewicza podał do druku Leszek Pawlikowicz¹³¹. Przez długi czas podstawowym źródłem informacji – po obu stronach „żelaznej kurtyny” – o mechanizmach funkcjonowania aparatu bezpieczeństwa były relacje Józefa Światły¹³².

Trudno nie wspomnieć w tym miejscu o relacjach osób zmuszanych do współpracy z bezpieką lub wpłątanych w jej operacje. Oto trzy przykłady: Wiesława Krajewska-Michalska, *Nie byłam agentką... Opowieść o Danucie Sobolewskiej*¹³³; Bronisław Sigda, *Rozpracowanie Komendy WiN (wspomnienia osobiste)*¹³⁴; „V Komenda” WiN w relacji dwóch szeregowych żołnierzy, w opracowaniu Tomasza Nowickiego¹³⁵.

Na temat symbolicznych „polskich miesięcy” powstała bogata literatura faktu. Ukazały się wspomnienia znanych działaczy opozycji i osób represjonowanych¹³⁶

¹²⁶ T. Torańska, *Oni*, Londyn 1985 (wyd. nast. Warszawa 1990). Por. A. Sobór, *Jakub Berman – organizator Centralnego Biura Komunistów Polski w ZSRR (styczeń–lipiec 1944 roku)*, „Studia Historyczne” 2002, z. 1; R. Spalek, *Jakub Berman – współtwórca podstaw państwa komunistycznego w Polsce (XII 1943 – XII 1948)*, „Wiadomości Historyczne” 2001, nr 3.

¹²⁷ *Tajemnice bezpieki*, Warszawa 1990 (J.S. Mac, *Przestuchanie supergliny*; F. Szlachcic, *Gorzki smak władzy. Wspomnienia*).

¹²⁸ H. Piecuch, *Spotkania z Fejginem. Zza kulis bezpieki*, Warszawa 1990.

¹²⁹ P. Lipiński, *Humer i inni*, Warszawa 1997.

¹³⁰ Samokrytyka Józefa Różańskiego, oprac. Z. Uniszewski, „Karta” 2000, nr 31.

¹³¹ L. Pawlikowicz, *Kontrwywiad Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego w latach 1948–54 według relacji płka Stefana Antosiewicza*, „Rzeszowskie Zeszyty Naukowe. Prawo–Ekonomia” 1995, t. 17.

¹³² Z. Błażyński, *Mówi Józef Światło. Za kulisami bezpieki i partii 1940–1955*, Londyn 1985 (wiele wydań).

¹³³ W. Krajewska-Michalska, *Nie byłam agentką... Opowieść o Danucie Sobolewskiej*, Wrocław 1999.

¹³⁴ B. Sigda, *Rozpracowanie Komendy WiN (wspomnienia osobiste)*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 1996, nr 9.

¹³⁵ „V Komenda” WiN w relacji dwóch szeregowych żołnierzy, zebrał i oprac. T. Nowicki, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2001, nr 15.

¹³⁶ M.in.: L. Moczulski, *Lustracja. Rzecz o terażniejszości i przeszłości*, Warszawa 2001; „Polityczni” – opowieści uwięzionych w Polsce (1981–1986), Warszawa 1989; *13 grudnia. Wspomnienia*, Kraków 1989 (R. Reiff, Z. Bujak, W. Frasyniuk, M. Terlecki, J. J. Szczepański); L. Wałęsa, *Droga do wolności 1985–1990. Decydujące lata*, Warszawa 1991; *idem, Droga nadziei*, Kraków 1990; T. Mazowiecki, *Internowanie (grudzień 1981 – grudzień 1982)*, Gdańsk–Warszawa 1989; W. Kuczyński, *Obóz*, Londyn 1983; J. Kuroń, *Gwiazdny czas. „Wiary i winy” dalszy ciąg*, Londyn 1991; *idem, Wiara i wina. Do i od komunizmu*, Wrocław 1995 (wyd. 4 popr. i uzupełn.). Zob. też R. Lubas-Bartoszyńska, *Sukcesy i gorycze. O „historiach życia” polityków polskiej opozycji antykomunistycznej*, Kraków 1998.

Bibliografia

oraz wywiady z nimi¹³⁷. W ramach programu badawczego Biura Edukacji Publicznej IPN „Stan wojenny – spojrzenie po dwudziestu latach” ukazał się wybór relacji¹³⁸ przedstawiających z jednej strony indywidualne refleksje i emocje ludzi związanych z szeroko pojętą opozycją, z drugiej zaś przynoszących informacje na temat funkcjonowania aparatu represji w stanie wojennym.

Ukazały się również wspomnienia (często w formie wywiadów) prominentnych działaczy „partyjno-państwowych”¹³⁹, w tym i pierwszych sekretarzy KC PZPR¹⁴⁰. Obraz resortu widziany oczyma pierwszego niekomunistycznego ministra spraw wewnętrznych pokazuje z kolei wywiad-rzeka z Krzysztofem Kozłowskim¹⁴¹. Fabularyzowane zapisy przeżyć funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa można zna-

---

¹³⁷ M.in.: E. Berberyusz, *Wywiad z Bogdanem Borusewiczem*, „Kultura” 1987, nr 5; *Byłem bardziej przebiegły od nich. Relacja Bogdana Borusewicza*, spisała E. Zarzycka, „Gazeta Polska”, 29 III 2000; *Gwiazda, miałeś rację. Z Andrzejem Gwiazdą rozmawiała Wiesława Kwiatkowska*, Gdynia–Sopot 1990; E. Kondratowicz, *Szminka na sztandarze. Kobiety Solidarności 1980–1989. Rozmowy*, Warszawa 2001; *Leszek Moczulski – bez wahania, rozmawiali w październiku i listopadzie 1992 Antoni Dudek i Maciej Gawlikowski*, Kraków 1993; *Prosto w oczy. Z Janem Olszewskim rozmawiała E. Polak-Pałkiewicz*, Warszawa 1997; J. Rolicki, *Zbigniew Bujak – przepraszam za Solidarność*, Warszawa 1991; *Rozmowy niekontrolowane*, Paryż 1983; D. Wilczak, *Mucha za szybą. Nie dokończona rewolucja*, Warszawa 1997 (zamieszczone są też wywiady z ludźmi z obozu władzy).

¹³⁸ *Świadczenia stanu wojennego*, wstęp J. Krupski, oprac. A. Dudek, K. Madej, Warszawa 2001. Zob. też *Stan wojenny w Małopolsce w relacjach świadków*, oprac. Z. Solak, J. Szarek, Kraków 2001.

¹³⁹ K. Barcikowski, *U szczytów władzy*, Warszawa 1998; W. Bereś, J. Skoczylas, *Generał Kiszczak mówi... prawie wszystko*, Warszawa 1991 (m.in. w odpowiedzi na tę publikację ukazała się książka J. Widackiego *Czego nie powiedział generał Kiszczak*, Warszawa 1992); Z. Błażyński, *Towarzysze zeznają. Z tajnych archiwów Komitetu Centralnego. Dekada Gierka 1970–1980 w tzw. Komisji Grabskiego*, Londyn 1987; J. Eisler, S. Trepczyński, *Grudzień '70 wewnątrz „Białego Domu”*, Warszawa 1991; S. Gucwa, *Od „Wici” do marszałka Sejmu*, Warszawa 1995; *Koniec epoki. Wywiady Maksymiliana Berezowskiego*, Warszawa 1991; Z. Messner, *Kuglarze i księgowi*, Warszawa 1993; A. Miodowicz, *Zadymiarz*, spisał R. Naleszkiewicz, Warszawa 1993; J. Prokopiak, *Radomski czerwiec '76. Wspomnienia partyjnego sekretarza*, Warszawa–Radom 2001; B. Roliński, *Piotr Jaroszewicz. Przerywam milczenie... 1939–1989*, Warszawa 1991; J. Tejchma, *Kulisy z dymisji. Z dzienników ministra kultury 1974–1977*, Kraków 1991; *idem, Pożegnanie z władzą*, Warszawa [1996]; J. Urban, *Jakoby były*, Warszawa, b.d.w. Zob. też hagiograficzne teksty byłych działaczy aparatu PZPR, zamieszczone w zbiorze *Polska pod rządami PZPR*, red. M.F. Rakowski, Warszawa 2000.

¹⁴⁰ W. Jaruzelski, *Różnić się mądrze. Jak doszło do stanu wojennego*, Warszawa 1999; *idem, Stan wojenny dlaczego...*, Warszawa 1992; S. Kania, *Zatrzymać konfrontację*, Warszawa [1991]; M. F. Rakowski, *Jak to się stało...*, Warszawa 1991; J. Rolicki, *Edward Gierek – przerwana dekada. Wywiad rzeka*, Warszawa 1990; *idem, Edward Gierek – replika. Wywiad rzeka*, Warszawa 1990. Por. J. Eisler, *Siedmiu pierwszych sekretarzy KC PZPR – porównanie sylwetek [w:] Komunizm. Ideologia, system, ludzie*, red. T. Strzembosz, Warszawa 2001; L. Kowalski, *Generał ze skazą. Biografia wojskowa gen. armii Wojciecha Jaruzelskiego*, Warszawa 2001; J. Rolicki, *Edward Gierek. Życie i narodziny legendy*, Warszawa 2002; J. Wagner, *Sternicy. Opowieść o 10 przywódcach PPR-PZPR od Nowotki do Rakowskiego*, Kraków 1997.

¹⁴¹ W. Bereś, K. Burnetko, *Gliniarz z „Tygodnika”. Rozmowy z byłym ministrem spraw wewnętrznych Krzysztofem Kozłowskim*, Warszawa 1991.

leżć w wielotomowej serii *Bez retuszu* Agencji Wydawniczej CB¹⁴². Rozmowy z Grzegorzem Piotrowskim dotyczące uprowadzenia i zabójstwa ks. Jerzego Popiełuszki przeprowadził Tadeusz Fredro-Boniecki¹⁴³.

Studia problemowe

Walka z opozycją niepodległościową i represje wobec chłopów (1944–1956)

Wiele prac dotyczących aparatu bezpieczeństwa przedstawia jego udział w walce z szeroko rozumianą opozycją niepodległościową (zbrojne organizacje podziemne, legalne i nielegalne partie polityczne, np. PSL). Temat ten podjął Andrzej Paczkowski w swoim referacie *Aparat bezpieczeństwa wobec podziemia niepodległościowego w latach 1944–1948*, wygłoszonym na sesji Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej 6 listopada 1997 r. w Warszawie¹⁴⁴.

Zwalczania podziemia niepodległościowego w rejonie Wielkopolski dotyczy z kolei artykuł Macieja Kamińskiego *Struktury poznańskiej bezpieki i rola przydana podziemiu w walce z legalną opozycją w latach 1945–1947*¹⁴⁵, a na terenie Warmii i Mazur – praca *Rola organów bezpieczeństwa w likwidacji polskiej konspiracji niepodległościowej na terenie Warmii i Mazur*¹⁴⁶ Sławomira Grabowskiego.

Działania aparatu bezpieczeństwa przeciwko Zrzeszeniu „Wolność i Niezawisłość” opisuje w artykule *Między inwigilacją, prowokacją i przemocą. Bezpieka a WiN 1945–1952*¹⁴⁷ Zygmunt Woźniczka, a Tomasz Balbus – w licznych pracach źródłowo-dokumentacyjnych¹⁴⁸. Tej tematyce wiele miejsca w każdym numerze poświęcają „Zeszyty Historyczne WiN-u” (półrocznik – bibliografia zawartości: www.zhwin.pl).

Kwestię działalności oddziałów prowokacyjnych, pozorujących rzeczywiste oddziały partyzanckie, najszerzej omawiają Leszek Żebrowski¹⁴⁹ i – w odniesieniu do

¹⁴² Zob. np. D. Gizak, *By(i)łem w ZOMO. Tajemnice oddziałów specjalnych milicji*, Warszawa [1998]; K. Staniszewski, *Byłem oficerem Informacji Wojska Polskiego. Droga do kontrwywiadu*, Warszawa 1999.

¹⁴³ T. Fredro-Boniecki, *Zwycięstwo księdza Jerzego. Rozmowy z Grzegorzem Piotrowskim*, Warszawa 1990.

¹⁴⁴ A. Paczkowski, *Aparat bezpieczeństwa wobec podziemia niepodległościowego w latach 1944–1948* [w:] *Wojna domowa czy nowa okupacja? Polska po roku 1944*, red. A. Ajnenkiel, Wrocław–Warszawa–Kraków 1998.

¹⁴⁵ M. Kamiński, *Struktury poznańskiej bezpieki i rola przydana podziemiu w walce z legalną opozycją w latach 1945–1947*, „Kronika Wielkopolski” 1999, nr 3.

¹⁴⁶ S. Grabowski, *Rola organów bezpieczeństwa w likwidacji polskiej konspiracji niepodległościowej na terenie Warmii i Mazur*, „Czasy Nowożytnie” 1996, t. 1.

¹⁴⁷ Z. Woźniczka, *Między inwigilacją, prowokacją i przemocą. Bezpieka a WiN 1945–1952*, „Więź” 1992, nr 12. Zob. też *idem*, *Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość” 1945–1952*, Warszawa 1992.

¹⁴⁸ M.in. *Konspiracja dolnośląska AK-WiN (1945–1948). Leksykon*, Wrocław 2000; *Ofiary agentury MBP (raport Zarakowskiego do Rokossowskiego i Bieruta z czerwca 1953 roku w sprawie „V Zarządu Głównego WiN”)*, „Studia Rzeszowskie” 2000, t. 7; *W celi śmierci. Ostatnie dni Władysława Macieja Ciska (1921–1948), żołnierza AK, działacza WiN-u, studenta i asystenta Politechniki Wrocławskiej*, Wrocław 1999.

¹⁴⁹ L. Żebrowski, *Działalność tzw. band pozorowanych jako metoda zwalczania podziemia niepodległościowego w latach 1944–1947* [w:] *Skryte oblicze systemu komunistycznego. U źródeł zła...*, Warszawa 1997.

Bibliografia

Małopolski – Maciej Korkuć¹⁵⁰. O podobnej działalności wobec oddziałów UPA pisze Eugeniusz Misiło¹⁵¹. W przeciwieństwie jednak do Macieja Korkucia opisuje działania nie tylko szeroko rozumianej bezpieki, ale także Wojska Polskiego. Wykorzystanie agentury w pracy operacyjnej przeciwko podziemiu w pierwszych latach powojennych opisali Tomasz Balbus¹⁵², Wojciech Frazik¹⁵³ oraz Piotr Łapiński i Sławomir Poleszak¹⁵⁴. Różnym formom oporu społecznego i towarzyszącym mu represjom wobec podziemia antykomunistycznego poświęcony jest zbiór artykułów pod wspólnym tytułem *Wierni testamentowi Polski Niepodległej*¹⁵⁵.

Sporo pozycji dotyczy udziału aparatu bezpieczeństwa w walce z Polskim Stronnictwem Ludowym. Represje aparatu bezpieczeństwa w stosunku do działaczy PSL omawia w swoim artykule Romuald Turkowski¹⁵⁶. W drugim numerze „Biuletynu Instytutu Pamięci Narodowej” z marca 2001 r. ukazały się teksty o walce komunistów z działaczami Polskiego Stronnictwa Ludowego¹⁵⁷. PSL na terenie Dolnego Śląska dotyczą artykuły Marka Ordyłowskiego¹⁵⁸ oraz Barbary Rogowskiej¹⁵⁹, a w Krakowskim – Mateusza Szpytmy¹⁶⁰. Wyniki najnowszych badań zawierają materiały z konferencji, która odbyła się w grudniu 2002 r.¹⁶¹ O działaniach UB wobec Stronnictwa Pracy pisał Jan Draus¹⁶².

¹⁵⁰ M. Korkuć, *Oddziały prowokacyjne UB i KBW w Małopolsce*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 1996, nr 8.

¹⁵¹ E. Misiło, *Polskie „bandy” UPA*, „Karta” 1991, nr 2.

¹⁵² T. Balbus, *Między konspiracją a zdradą. Agentura UB w strukturach Okręgu Rzeszowskiego WiN w latach 1945–1948*, „Studia Rzeszowskie” 2002, t. 8.

¹⁵³ W. Frazik, *Aresztowania w sieci „Iskra” w listopadzie 1946 r. Sprawa krypt. „Wiktoria”*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2002, nr 17.

¹⁵⁴ P. Łapiński, S. Poleszak, *Postańcy śmierci. Kombinacje operacyjne aparatu bezpieczeństwa na Białostocczyźnie 1949–1950*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2003, nr 1 (3); S. Poleszak, *Działalność i likwidacja oddziału ppor. Tadeusza Orłowskiego „Or-Ota” (grudzień 1945 – czerwiec 1946)*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2003, nr 19–20.

¹⁵⁵ *Wierni testamentowi Polski Niepodległej. Podziemie antykomunistyczne w latach 1944–1956*, red. J. Szarek, Kraków 2004.

¹⁵⁶ R. Turkowski, *Represje Urzędu Bezpieczeństwa wobec działaczy PSL (1945–1947)*, „Zeszyty Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” 1990, nr 4.

¹⁵⁷ T. Bereza, *Zabójstwa działaczy PSL w latach 1945–1947*; M. Sosnowski, *Postępowania sądowe w sprawie zbrodni popełnionych w latach 1944–1956 na członkach i sympatykach PSL*; Z. Zblewski, *Walka komunistów z PSL w latach 1945–1947*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2001, nr 2.

¹⁵⁸ M. Ordyłowski, *Aparat ucisku przeciw PSL. Z dziejów walki z Polskim Stronnictwem Ludowym na Dolnym Śląsku w latach 1945–1947*, „Zeszyty Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” 1993, nr 7; *Władze bezpieczeństwa kontra PSL – z dziejów walki z ruchem ludowym w okresie poprzedzającym referendum ludowe na Dolnym Śląsku*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historica” 1995, nr 118.

¹⁵⁹ B. Rogowska, *Walka z Polskim Stronnictwem Ludowym w latach 1945–1947 na Dolnym Śląsku (w świetle dokumentów Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego i Komendy Wojewódzkiej Milicji Obywatelskiej we Wrocławiu)*, „Dolny Śląsk” 1996, nr 3.

¹⁶⁰ M. Szpytma, *Działalność represyjna UB wobec PSL w powiecie krakowskim w latach 1945–1947*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2002, nr 18.

¹⁶¹ *Represje wobec wsi i ruchu ludowego (1944–1956)*, t. 1: *Materiały z konferencji naukowej 5–6 grudnia 2002 r. w Rzeszowie*, red. J. Gmitruk, Z. Nawrocki, Warszawa 2003.

¹⁶² J. Draus, *Stronnictwo Pracy w województwie rzeszowskim 1945–1946–1950. Z dziejów regionalnej chadecji*, Rzeszów 1998.

Stan badań nad działalnością aparatu bezpieczeństwa w poszczególnych regionach kraju jest zróżnicowany. Generalnie brak jest opracowań dotyczących poszczególnych regionów (np. Mazowsza), w przypadku zaś innych są to często opracowania jedynie przyczynkarskie (np. Lubelszczyzna). Relatywnie najlepiej wygląda stan badań nad Rzeszowszczyzną i Górnym Śląskiem.

Seria artykułów dotyczących działalności bezpieki w województwie rzeszowskim ukazała się w latach dziewięćdziesiątych na łamach „Studiów Rzeszowskich”. Zostały w nich opisane stosowane przez UB metody śledcze, udział w przygotowaniu i przeprowadzeniu „wyborów” w 1947 r. czy też działalność aparatu bezpieczeństwa po śmierci Stalina i związane z tym faktem nastroje społeczne. Właśnie w ramach tej serii Zbigniew Nawrocki w 1995 r. opisał powstanie i rozwój aparatu bezpieczeństwa na Rzeszowszczyźnie od sierpnia 1944 do lutego 1945 r.¹⁶³ Ten sam autor w trzy lata później opublikował w formie książkowej monografię rzeszowskiej bezpieki lat czterdziestych¹⁶⁴. Badania nad rzeszowskim UB i MO podjął również Grzegorz Ostasz¹⁶⁵.

Wstępnych opracowań doczekały się: Górny Śląsk i Zagłębie Dąbrowskie¹⁶⁶, Dolny Śląsk¹⁶⁷, Śląsk Opolski¹⁶⁸, Lubelszczyzna¹⁶⁹, Podlasie¹⁷⁰, Pomorze Szczecińskie¹⁷¹, ziemia częstochowska¹⁷², Wielkopolska¹⁷³, powiat gorzowski¹⁷⁴, powiat

¹⁶³ Z. Nawrocki, *Powstanie i rozbudowa aparatu bezpieczeństwa publicznego w woj. rzeszowskim (sierpień 1944 – luty 1945)*, „Studia Rzeszowskie” 1995, t. 2.

¹⁶⁴ Z. Nawrocki, *Zamiast wolności. UB na Rzeszowszczyźnie 1944–1949*, Rzeszów 1998.

¹⁶⁵ G. Ostasz, *Pod nadzorem UB i MO. Przyczynek do działalności organów bezpieczeństwa na Rzeszowszczyźnie*, „Czasy Nowożytnie” 1999, t. 6.

¹⁶⁶ Z. Woźniczka, *Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Katowicach (1945–1956)*, „Kronika Katowic” 1999, t. 8.

¹⁶⁷ M. Ordyłowski, *Udział urzędów bezpieczeństwa publicznego i Milicji Obywatelskiej w umacnianiu władzy komunistów na Dolnym Śląsku w latach 1945–1948 [w:] Władze komunistyczne wobec Ziem Odzyskanych*, Słupsk 1997.

¹⁶⁸ Cz. Madajczyk, *Przyłączenie Śląska Opolskiego do Polski 1945–1948*, Warszawa 1996.

¹⁶⁹ L. Piłat, *Struktura organizacyjna i działalność Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Lublinie 1944–1945*, „Studia Rzeszowskie” 1999, t. 6; *Prawo i przemoc. Z badań nad organami porządku publicznego w dobie najnowszej*, red. T. Radzik, „Res Historica” (Lublin) 2000, nr 11; A. Jaremek, *Milicja Obywatelska w województwie lubelskim w latach 1944–1945*; J. Wrona, *Aparat bezpieczeństwa wobec wystąpień i strajku młodzieży szkolnej i studentów w Lublinie w 1947 roku*. Zob. też opublikowane materiały z sesji naukowej „Podziemie zbrojne na Lubelszczyźnie w latach 1939–1956 wobec dwóch totalitaryzmów”, zorganizowanej 24 IV 2001 r. przez BEP IPN Oddział w Lublinie: *Podziemie zbrojne na Lubelszczyźnie wobec dwóch totalitaryzmów 1939–1956*, red. S. Poleszak, A. Puławski, Warszawa 2002 (t. 1 z serii „Konferencje”).

¹⁷⁰ S. Batok, *Zbrodnie UB i MO w Siedlcach i Starej Wsi (12–13 kwietnia 1945 r. i 10 kwietnia 1946 r.)*, „Szkice Podlaskie” 1998, t. 6.

¹⁷¹ K. Kozłowski, *Między racją stanu a stalinizmem. Pierwsze dziesięć lat władzy politycznej na Pomorzu Zachodnim 1945–1955*, Warszawa–Szczecin 2000.

¹⁷² M. Kotarski, *Wybrane problemy działalności aparatu bezpieczeństwa i porządku publicznego w latach 1945–1948 w Częstochowskim*, „Rocznik Muzeum Okręgowego w Częstochowie. Historia” 1989, z. 2.

¹⁷³ M. Kamiński, *Najostrzejsza broń demokracji. Przyczynek do dziejów bezpieki w Poznańskim w latach 1945–1947*, „Kronika Wielkopolski” 1998, nr 3.

¹⁷⁴ D. Rymar, *Powstanie, organizacja i działalność organów bezpieczeństwa i służb porządkowych na terenie miasta i powiatu Gorzów Wielkopolski w latach 1945–1950*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archivalny” 1997, nr 4.

Bibliografia

chełmski¹⁷⁵, Kraków i województwo krakowskie¹⁷⁶. Syntetyczny opis działalności aparatu bezpieczeństwa w Polsce Centralnej i na tzw. ziemiach odzyskanych w latach 1945–1947 dał w swoim szkicu Krzysztof Lesiakowski¹⁷⁷. Wartościowym opracowaniem na temat pierwszych kilkunastu miesięcy istnienia resortu jest raport pochodzący z 1946 r. opublikowany przez Bogusława Kopkę i Grzegorza Majchrzaka¹⁷⁸.

Z prasy lokalnej na uwagę zasługuje dokumentacyjny cykl artykułów poświęconych białostockiemu UB w opracowaniu Adama Dobrońskiego¹⁷⁹.

Tematyce wsi polskiej okresu stalinowskiego i represjom UB wobec chłopów poświęcił swoje prace Dariusz Jarosz z Instytutu Historii PAN¹⁸⁰. Warto też wspomnieć o dorobku naukowym Tomasza Berezy, Adolfa Dobieszewskiego i Antoniego Kury, autorów prac na temat represji stalinowskich w czasie kolektywizacji¹⁸¹. Jako uzupełnienie tych opracowań można potraktować wydane przez Piotra Majera „notatki” MBP z 1953 r.¹⁸² oraz podaną do druku przez Grzegorza Ostasza „specjalną instrukcję” rzeszowskiego UB¹⁸³. Ilustracją represyjnej polityki państwa wobec „kułaków” w skali konkretnego powiatu są dwa zbiory dokumentów przygotowane przez Kazimierza Kozłowskiego, zawierające źródła charakteryzujące zachowanie aparatu bezpieczeństwa i wymiaru sprawiedliwości w tym kontekście, w tym także

¹⁷⁵ A. Jaremek, *Milicja Obywatelska w powiecie chełmskim w latach 1944–1945*, „Rocznik Chełmski” 1999, t. 5.

¹⁷⁶ M. Christian, *Urząd Bezpieczeństwa w Nowej Hucie w latach 1951–1952*, „Zeszyty Historyczne” 1999, z. 127; Z. Zblewski, *Ochotnicza Rezerwa Milicji Obywatelskiej na terenie województwa krakowskiego w latach 1946–1947*, „Studia Historyczne” 1996, z. 1; idem, *Główne problemy Wojewódzkiego Urzędu do spraw Bezpieczeństwa Publicznego w Krakowie w przededniu Października '56*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2003, nr 1 (3).

¹⁷⁷ K. Lesiakowski, *Rola urzędów bezpieczeństwa publicznego w centralnej Polsce i na Ziemiach Odzyskanych w latach 1945–1947* [w:] *Władze komunistyczne wobec Ziem Odzyskanych*, Słupsk 1997.

¹⁷⁸ B. Kopka, G. Majchrzak, *Raport „O służbie bezpieczeństwa publicznego” z 1946 roku*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2003, nr 1 (3). Por. T. Balbus, *Wrocławski Urząd Bezpieczeństwa w 1945 roku. Raport wywiadu Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie*, „Wrocławskie Studia z Historii Najnowszej” 2001, t. 8.

¹⁷⁹ Adam Czesław [Dobroński], *Tajemnice białostockiego UB*, „Kurier Podlaski” 1990 (14 numerów od lutego do maja).

¹⁸⁰ D. Jarosz, *Funkcjonowanie systemu represji wobec chłopów za niewykonanie obowiązkowych dostaw w Polsce w latach 1951–1955*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 1997–1998, t. 40; *Konflikty chłopów z władzą w okresie „planowego skupu zboża” w latach 1950–1951* [w:] *Polska 1944/45–1989. Studia i materiały*, t. 1; *Polityka władz komunistycznych w Polsce w latach 1948–1956 a chłopci*, Warszawa 1998.

¹⁸¹ T. Bereza, *Chłopi wobec kolektywizacji. Nastroje mieszkańców wsi rzeszowskiej w latach 1948–1950* [w:] *Rok 1948. Nadzieje i żądzenia polskich socjalistów*, red. M. E. Ożóg, Rzeszów 2000; A. Dobieszewski, *Kolektywizacja wsi polskiej 1948–1956*, Warszawa 1993; *Polityka kolektywizacji wsi i represje wobec chłopów (1948–1956)* [w:] *Elity władzy w Polsce a struktura społeczna w latach 1944–1956*, cz. 2: *Przyspieszona stalinizacja Polski*, red. P. Wójcik, Warszawa 1992; A. Kura, *Stanowisko aparatu bezpieczeństwa i wymiaru sprawiedliwości wobec kolektywizacji wsi w świetle dokumentów*, „Studia Historyczne” 1999, z. 3.

¹⁸² P. Majer, *Aparat bezpieczeństwa w konfrontacji z chłopami w 1953 roku – w świetle własnych dokumentów*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” 2000, nr 16.

¹⁸³ G. Ostasz, *UB kontra PSL w 1947 r. Rzeszowska instrukcja specjalna*, „Zeszyty Historyczne” 2001, nr 136.

pojedyncze dokumenty wytworzone przez ten aparat¹⁸⁴. Z kolei książkę o kolektywizacji wsi w regionie łódzkim napisał młody historyk z Oddziałowego Biura Edukacji Publicznej IPN w Łodzi Leszek Próchniak¹⁸⁵.

Opór społeczny (1956–1989)

Działalność aparatu represji w okresie kolejnych kryzysów społeczno-politycznych (1956¹⁸⁶, 1968¹⁸⁷, 1970¹⁸⁸) doczekała się opracowań monograficznych. Udział Wojska Polskiego w pacyfikacji wystąpień ulicznych w czerwcu 1956 r. w Poznaniu i w grudniu 1970 r. na Wybrzeżu opisał znany historyk wojskowości Edward Jan Nalepa¹⁸⁹. Nadal brak monografii czerwca '76¹⁹⁰ i sierpnia '80¹⁹¹.

Podstawową syntezę dotyczącą stanu wojennego opracowano w Instytucie Pamięci Narodowej¹⁹². Pojawiły się też pierwsze próby zestawienia kompletnych list internowanych w ujęciu terytorialnym¹⁹³ lub w konkretnym obozie (wraz z jego historią)¹⁹⁴. Istotne informacje o okolicznościach śmierci osób, które zginęły w wy-

¹⁸⁴ *Materiały archiwalne do „wydarzeń gryfickich” z 1951 r.*, Szczecin 1992 oraz *Źródła do dziejów kolektywizacji rolnictwa w powiatach Drawsko i Białogard (1950–1951)*, Szczecin 1992.

¹⁸⁵ L. Próchniak, *Kolektywizacja rolnictwa w regionie łódzkim*, Łódź 2003.

¹⁸⁶ P. Machcewicz, *Polski rok 1956*, Warszawa 1993; E. Makowski, *Poznański Czerwiec 1956. Pierwszy bunt społeczeństwa w PRL*, Poznań 2001. Zob. też *Poznański Czerwiec 1956*, red. J. Maciejewski, Z. Trojanowiczowa, wyd. 2 poprawione i rozszerzone, Poznań 1990 oraz materiały z konferencji naukowych: *Polska 1944/45–1989. Polska 1956 – próba nowego spojrzenia. Studia i materiały*, t. 3, Warszawa 1997; *Poznański Czerwiec 1956*, red. S. Jankowiak, A. Rogulska, Warszawa 2002.

¹⁸⁷ J. Eisler, *Marzec 1968. Geneza, przebieg, konsekwencje*, Warszawa 1991. Zob. też: *Marzec 1968. Trzydzieści lat później. Referaty*, red. M. Kula, P. Osęka, M. Zaremba, Warszawa 1998; *Oblicza Marca 1968*, red. K. Rokicki, S. Stępień, Warszawa 2004; P. Osęka, *Syjonisci, inspiratorzy, wicherzyciele. Obraz wroga w propagandzie marca 1968*, Warszawa 1999; D. Stola, *Kampania antysyjonistyczna w Polsce 1967–1968*, Warszawa 2000.

¹⁸⁸ B. Danowska, *Grudzień 1970 roku na Wybrzeżu Gdańskim. Przyczyny – przebieg – reperkusje*, Pelplin 2000; J. Eisler, *Grudzień 1970. Geneza, przebieg, konsekwencje*, Warszawa 2000. Zob. też: Z. Branach, *Pierwszy grudzień Jaruzelskiego*, b.m.w. 1998; *Grudzień przed Sierpniem. W XXV rocznicę wydarzeń grudniowych*, Gdańsk 1996; Z. Korybutowicz [A. Friszke], *Grudzień 1970*, Paryż 1983; H.M. Kula, *Dwa oblicza Grudnia '70. Oficjalne – rzeczywiste*, Gdańsk 2000 oraz dwa artykuły poświęcone nieznanemu obliczu grudnia 1970 (K. Lesiakowski, *Strajk robotników łódzkich w lutym 1971 roku*; T. Balbus, Ł. Kamiński, *Wydarzenia grudniowe 1970 roku poza Wybrzeżem*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2002, nr 1).

¹⁸⁹ E. J. Nalepa, *Pacyfikacja zbuntowanego miasta. Wojsko Polskie w czerwcu 1956 w Poznaniu w świetle dokumentów wojskowych*, Warszawa 1992; *idem*, *Wojsko Polskie w Grudniu 1970*, Warszawa 1990.

¹⁹⁰ Zob. monograficzny wstęp do wyboru źródeł autorstwa Jerzego Eislera: *Czerwiec 1976 w materiałach archiwalnych*, wybór, wstęp i oprac. J. Eisler, Warszawa 2001; *Czerwiec 1976 – spory i refleksje po 25 latach*, red. P. Sasanka, R. Spalek, Warszawa 2003.

¹⁹¹ Zob. przyczynkarskie studia *Solidarność w ruchu 1980–1981*, red. M. Kula, Warszawa 2000; materiały z konferencji: *Ku syntezie ruchu społecznego (1980–1981). Referaty z konferencji*, red. E. Kaczyńska, Warszawa 2000 (mps powielony) oraz t. 2 *Studiów nad ruchami społecznymi*, red. P. Marciniak, W. Modzelewski, [Warszawa] 1989 (poświęcony strajkom 1980 r.).

¹⁹² *Stan wojenny w Polsce 1981–1983*, red. A. Dudek, Warszawa 2003.

¹⁹³ Z. Solak, *Internowani z Małopolski (13 XII 1981 – 31 XII 1982)*, „Sowiniec” 2002, nr 20.

¹⁹⁴ P. Należniak, *Internowani w Uhercach (stan na dzień 23 XI 1982)*, „Sowiniec” 2003, nr 21.

Bibliografia

niku działania funkcjonariuszy MSW podczas stanu wojennego, zawiera raport Komisji Nadzwyczajnej do Zbadania Działalności MSW z września 1991 r., kierowanej przez Jana Marię Rokitę¹⁹⁵. Warto w tym miejscu wspomnieć również o sprawozdaniu Sejmowej Komisji Odpowiedzialności Konstytucyjnej i ekspertyzach przygotowanych na zlecenie komisji, dotyczących różnych aspektów wprowadzenia i realizacji stanu wojennego w Polsce¹⁹⁶.

Literatura o oporze społecznym i zmianach ustrojowych w okresie schyłkowym PRL (1986–1989) jest już bardziej obszerna i wzbogaca się ostatnio przede wszystkim o opracowania historyczne¹⁹⁷. Wcześniej dominowały, co jest zrozumiałe, teksty o charakterze publicystycznym¹⁹⁸.

Ukazały się również prace opisujące konkretne środowiska opozycyjne – o podziemnej organizacji „Ruch”¹⁹⁹, Komitecie Obrony Robotników/KSS KOR²⁰⁰, pierwszej „Solidarności” i „Solidarności Walczącej”²⁰¹, NZS²⁰², Ruchu Młodej Polski²⁰³, Ruchu Wolnych Demokratów (wybór dokumentów)²⁰⁴, bądź poświęcone liderom

---

¹⁹⁵ *Sprawozdanie Komisji Nadzwyczajnej do Zbadania Działalności Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z działalności w okresie X kadencji Sejmu RP (1989–1991)*, Warszawa 1991 (mps powielony). Raport ten dostępny jest w Bibliotece Sejmowej (wraz z obszernymi załącznikami) oraz opublikowany został skrót raportu dotyczący działalności komórek „D” w Służbie Bezpieczeństwa: *Grupa przestępcza w MSW*, „Nasz Dziennik”, 11–12 V 2002. Por. A. Golimont, *Generałowie bezpieczeństwa*, Warszawa 1992.

¹⁹⁶ *O stanie wojennym w Sejmowej Komisji Odpowiedzialności Konstytucyjnej. Sprawozdanie Komisji i wniosek mniejszości wraz z ekspertyzami i opiniami historyków*, Warszawa 1997. Zob. też obszerne relacje z posiedzeń Sejmowej Komisji Odpowiedzialności Konstytucyjnej: *Sąd nad autorami stanu wojennego*, oprac. A. Karaś, Warszawa 1993, a także zeszyty z opracowaniami: *Polityczno-prawne aspekty walki politycznej i konfliktów społecznych w Polsce w latach 1980–1983*, „Studia i Materiały” (Wrocław) 1994, nr 14; *Ocena podstaw prawnych stanu wojennego*, Katowice 1990.

¹⁹⁷ *Polska 1986–1989. Koniec systemu. Materiały międzynarodowej konferencji. Miedzeszyn, 21–23 października 1999*, t. 1: *Referaty*, red. P. Machcewicz, Warszawa 2002. Zob. też zapis dyskusji z konferencji (t. 2: *Dyskusja*, red. A. Paczkowski, Warszawa 2002). Najnowszą pracę na ten temat opublikował A. Dudek, *Reglamentowana rewolucja. Rozkład dyktatury komunistycznej w Polsce 1988–1990*, Kraków 2004 (poprzedzały ją liczne artykuły w „Arcanach”). Por. A. Garlicki, *Karuzela. Rzecz o Okrągłym Stole*, Warszawa 2003.

¹⁹⁸ Np. J. Skórzyński, *Uгода i rewolucja. Władza i opozycja 1985–1989*, Warszawa 1995.

¹⁹⁹ S. Niesiołowski (ps. Ewa Ostrołęcka), „Ruch” przeciw totalizmowi, Warszawa 1989.

²⁰⁰ J.J. Lipski, *KOR. Komitet Obrony Robotników – Komitet Samoobrony Społecznej*, Warszawa 1983 i wyd. nast.; R. Zuzowski, *Komitet Samoobrony Społecznej KOR. Studium dysydemizmu i opozycji politycznej w Polsce*, tłum. J. Gajlewicz, A. Gajlewicz, Wrocław 1996.

²⁰¹ R. Baecker i in., „Solidarność. Dwadzieścia lat później”, Kraków 2001; J. Holzer, „Solidarność” 1980–1981. *Geneza i historia*, Warszawa 1990; J. Holzer, K. Leski, „Solidarność” w podziemiu, Łódź 1990; A. Znamierowski, *Zaciskanie pięści. Rzecz o Solidarności Walczącej*, Paryż 1988.

²⁰² A. Anusz, *Niezależne Zrzeszenie Studentów 1980–1989*, Warszawa 1991; P. Waingertner, *Dekada buntu czyli o NZS-ie lat osiemdziesiątych*, „Zeszyty Historyczne” 2000, z. 133.

²⁰³ A. Mueller, *Działalność Ruchu Młodej Polski w latach 1979–1982* [w:] *Studia i materiały z dziejów opozycji i oporu społecznego*, t. 3, red. Ł. Kamiński, Wrocław 2000; P. Zaremba, *Młodopolacy*, Gdańsk 2000.

²⁰⁴ *Ruch Wolnych Demokratów 1975–1980. Wybór dokumentów*, wstęp i oprac. G. Waligóra, przedm. S. Ciesielski, Kraków 2003.

opozycji²⁰⁵. Dzięki otwarciu archiwów SB mogły powstawać prace uwzględniające działania operacyjne przeciwko opozycji działającej w PRL od połowy lat siedemdziesiątych. Do najistotniejszych należą artykuły Henryka Głębockiego²⁰⁶, Sławomira Cenckiewicza²⁰⁷, Grzegorza Majchrzaka²⁰⁸, Roberta Spałka²⁰⁹, Leszka Próchniaka²¹⁰, Dariusza Iwaneczki²¹¹, Grzegorza Waligóry²¹².

Inwigilacją środowisk naukowych (głównie w drugiej połowie lat pięćdziesiątych i w latach sześćdziesiątych) zajęli się Ryszard Terlecki²¹³ i Łukasz Kamiński²¹⁴. Natomiast Andrzej Krajewski opublikował rzeczową monografię pod znamennym tytułem *Między współpracą a oporem*, o zachowaniach twórców kultury wobec dyktatury komunistycznej w latach 1975–1980²¹⁵. Przyczynkarskie ustalenia dotyczące działań specjalnych SB i MSW wobec środowisk twórczych przynoszą publikacje Grzegorza Majchrzaka²¹⁶ i Małgorzaty Ptańskiej²¹⁷.

Z prac regionalnych na szczególne wyróżnienie zasługuje tom z serii *Wrocławskiej Biblioteki – Szczepana Rudki Poza cenzurą. Wrocławska prasa bezdebitowa 1973–1989*. W rozdziale trzecim szczegółowo opisano działania SB i MO wymierzone w prasę bezdebitową we Wrocławiu (1975 – 12 XII 1981 i 13 XII 1981 – 5 IV 1989)²¹⁸.

Ogólne tło społeczne i polityczne wydarzeń związanych z polskimi kryzysami przedstawiają prace Andrzeja Friszke²¹⁹, Antoniego Dudka i Tomasza Marszałkow-

²⁰⁵ *Rodem z „Solidarności”. Sylwetki twórców NSZZ „Solidarność”,* red. B. Kopka, R. Żelichowski, Warszawa 1997. Por. A. Garlicki, *Rycerze Okrągłego Stołu*, Warszawa 2004.

²⁰⁶ H. Głębocki, *SB wobec niezależnego ruchu studenckiego w Krakowie (1976–1980) – rekonstrucje archiwalne*, „Arcana” 2002, nr 4–5; „Solidarność” w grach SB 1981–1989, „Arcana” 2003, nr 2.

²⁰⁷ S. Cenckiewicz, *Służba Bezpieczeństwa wobec I Krajowego Zjazdu Delegatów NSZZ „Solidarność”,* „Arcana” 2003, nr 3–4; *Służba Bezpieczeństwa w walce z Ruchem Młodej Polski 1979–1988*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2003, nr 2 (4).

²⁰⁸ G. Majchrzak, *Działania Służby Bezpieczeństwa w celu przejęcia kontroli nad „Solidarnością” w latach 1980–1982*, „Dzieje Najnowsze” 2003, nr 4.

²⁰⁹ R. Spałek, „Gracze” – Komitet Obrony Robotników w propagandzie PRL, stereotypach oraz dokumentach Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2003, nr 2 (4).

²¹⁰ L. Próchniak, *Służba Bezpieczeństwa wobec opozycji w Łodzi 1976–1980*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2003, nr 2 (4).

²¹¹ D. Iwaneczko, *Służba Bezpieczeństwa wobec „Solidarności” rolniczej w Polsce południowo-wschodniej 1980–1981*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2003, nr 2 (4).

²¹² G. Waligóra, *Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela w Polsce 1977–1981 z perspektywy 25-lecia*, „Sowiniec” 2003, nr 21.

²¹³ R. Terlecki, *Profesorowie UJ w aktach UB i SB*, Kraków 2002. Zob. też S. Salmonowicz, *Profesorowie Uniwersytetu Jagiellońskiego jako przedmiot inwigilacji organów UB i SB*, „Czasz Nowożytny” 2002, t. 13.

²¹⁴ Ł. Kamiński, *Kryptonim „Podgacze”,* „Pamięć i Sprawiedliwość” 2003, nr 1 (3).

²¹⁵ A. Krajewski, *Między współpracą a oporem. Twórcy kultury wobec systemu politycznego PRL (1975–1980)*, Warszawa 2004.

²¹⁶ G. Majchrzak, *Nękanie Holoubka*, „Rzeczpospolita”, 17 VII 2003.

²¹⁷ M. Ptańska, *Kryptonim „Rable”. O próbach „wərbunku” Zygmunta Hertza*, „Zeszyty Historyczne” 2004, nr 147.

²¹⁸ S. Rudka, *Poza cenzurą. Wrocławska prasa bezdebitowa 1973–1989*, Warszawa–Wrocław 2001.

²¹⁹ A. Friszke, *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*, Londyn 1994; *idem*, *Opór społeczny w PRL 1956–1980. Tezy, uwagi, pytania [w:] Studia i materiały z dziejów opozycji i oporu*

Bibliografia

skiego²²⁰ oraz Jakuba Karpińskiego²²¹. Doskonałym przewodnikiem po literaturze tematu jest artykuł bibliograficzny Krzysztofa Madeja z czwartego numeru pisma naukowego Instytutu Pamięci Narodowej „Pamięć i Sprawiedliwość”²²².

Kościół katolicki

Jednym z głównych zadań aparatu bezpieczeństwa – oprócz walki z szeroko rozumianym podziemiem niepodległościowym – były działania wymierzone przeciwko Kościołowi katolickiemu. W ostatnim czasie, dzięki stopniowemu otwieraniu się archiwów peerelowskich instytucji państwowych, zauważyć można zwiększoną liczbę publikacji na temat relacji państwo – Kościół, w tym represji wobec duchowieństwa katolickiego. Wiedzę na ten temat przybliżają prace Jana Żaryna²²³ (zwłaszcza jego fundamentalne opracowanie *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce 1944–1989*²²⁴), Henryka Dominiczaka²²⁵, Andrzeja Grajewskiego²²⁶, Barbary Fijałkowskiej²²⁷, Ryszarda Gryza²²⁸ i Katarzyny Pawlickiej²²⁹. Nie można też zapomnieć o zbiorach referatów z konferencji naukowych zorganizowanych przez: Okręgową Komisję Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytut Pamięci Narodowej w Lublinie i Katedrę Historii Kościoła XIX i XX w. Instytutu Historii Kościoła KUL – 18 listopada 1998 r.²³⁰; Instytut Pamięci Narodowej i Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu – 6–7 listopada 2002 r.²³¹; Katedrę Prawa Karnego

---

społecznego, t. 4, red. Ł. Kamiński, Wrocław 2000. Por. *Co nam zostało z tych lat... Opozycja polityczna 1976–1980 z dzisiejszej perspektywy*, red. J. Eisler, Warszawa 2003.

²²⁰ A. Dudek, T. Marszałkowski, *Walki uliczne w PRL 1956–1989*, Kraków 1992 (wyd. nast. Kraków 1999).

²²¹ Zebrane w tomie: J. Karpiński, *Wykres gorączki. Polska pod rządami komunistycznymi*, Lublin 2001.

²²² K. Madej, *Opozycja w PRL 1956–1980. Stan badań*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2003, nr 2 (4).

²²³ J. Żaryn, *Aparat bezpieczeństwa w walce z duchowieństwem katolickim 1945–1949 (zarys problemu)* [w:] *Skryte oblicze systemu komunistycznego. U źródeł zła...*, Warszawa 1997; *idem*, *Kościół a władza w Polsce (1945–1950)*, Warszawa 1997; *idem*, „*Księża patrioci*” – geneza powstawania formacji duchownych katolickich [w:] *Polska 1944/45–1989. Studia i materiały*, t. 1: *Postawy duchowieństwa katolickiego wobec władzy państwowej w latach 1944–1956. Problemy metodologiczne* [w:] *Komunizm. Ideologia, system, ludzie*, Warszawa 2001; *idem*, *Sacrum i profanum. Uwagi o religijności Polaków w latach 1945–1955* [w:] *Polska 1944/45–1989. Studia i materiały*, t. 5, Warszawa 2001.

²²⁴ *Idem*, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*, Warszawa 2003.

²²⁵ H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL w walce z Kościołem katolickim 1944–1990. W świetle dokumentów MSW*, Warszawa 2000.

²²⁶ A. Grajewski, *Kompleks Judasza. Kościół zraniony*, Poznań 1999.

²²⁷ B. Fijałkowska, *Partia wobec religii i Kościoła w PRL*, t. 1: 1944–1955, Olsztyn 1999.

²²⁸ R. Gryz, *Państwo a Kościół w Polsce 1945–1956. Na przykładzie województwa kieleckiego*, Kraków 1999; *Represje polityczne wobec Episkopatu katolickiego w Polsce w okresie stalinowskim*, „Czasy Nowożytne” 1999, t. 6.

²²⁹ K. Pawlicka, *Polityka władz wobec Kościoła katolickiego (grudzień 1970 – październik 1978)*, Warszawa 2004.

²³⁰ *Aparat ucisku na Lubelszczyźnie w latach 1944–1956 wobec duchowieństwa katolickiego*, red. Z. Zieliński, M. Peret, Lublin 2000.

²³¹ *Represje wobec Kościoła katolickiego na Dolnym Śląsku i Opolszczyźnie 1945–1989*, red. S.A. Bogaczewicz, S. Krzyżanowska, Wrocław 2004.

KUL – 4 kwietnia 2003 r.²³² Stosunków państwo – Kościół na początku lat pięćdziesiątych i represji wobec duchowieństwa krakowskiego dotyczą materiały z sesji poświęconej procesowi kurii krakowskiej²³³.

Bogato reprezentowana jest też literatura na temat uwięzienia przez resort bezpieczeństwa publicznego prymasa Polski ks. kardynała Stefana Wyszyńskiego²³⁴. Z prac zbiorowych warto przypomnieć o wydany w „małej poligrafii” tomiku o metodach opracowania słownika biograficznego duchowieństwa represjonowanego w Polsce (1945–1989)²³⁵. Znalazły się w nim m.in. referaty Zygmunta Woźniczki o terrorze wobec Kościoła katolickiego na Górnym Śląsku oraz Jana Żaryna o represjonowanym duchowieństwie świeckim, zakonnikach i zakonnicach w Polsce Ludowej w latach 1944–1989.

Ukazaniu represji wobec kościołów w Polsce na tle sytuacji w innych krajach tzw. demokracji ludowej służą materiały zawarte w pracy zbiorowej *Represje wobec duchowieństwa kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego bloku wschodniego*²³⁶.

Szkice historyczne o relacjach państwo – Kościół w okresie Millennium wydano w dwóch zbiorach²³⁷.

Monografie na temat zabójstwa przez funkcjonariuszy MSW ks. J. Popiełuszki, obie wydane na początku 2004 r., wyszły spod pióra Krzysztofa Kąkolewskiego²³⁸

²³² *Represje wobec osób duchownych i konsekrowanych w PRL w latach 1944–1989*, red. A. Grześkowiak, Lublin 2004. Bardzo dobrze prezentuje się pod względem metodologicznym i źródłowym artykuł Jacka T. Żurka *W obliczu śmierci. Zabójstwa osób duchownych w powojennej Polsce (1944–1989)*.

²³³ *Do prześladowania nie daliśmy powodu... Materiały z sesji poświęconej procesowi kurii krakowskiej*, red. R. Terlecki, Kraków 2003.

²³⁴ D. Gabrel, *Informacja o śledztwie w sprawie pozbawienia wolności ks. kardynała Stefana Wyszyńskiego*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2001, nr 4; A. Jasiński, *Kardynał Stefan Wyszyński – świadek wiary*, t. 3: 1953–1956, Gniezno 1999; A. Paczkowski, „Izolacja” prymasa Wyszyńskiego, „Zeszyty Historyczne” 1991, z. 97; P. Raina, *Kardynał Wyszyński. Losy więzienne*, Warszawa 1993; *Sesja: Prymas Stefan Wyszyński wobec Polski Ludowej*, Warszawa 2001 (mps powielony); J. Żaryn, *Kościół w Polsce w latach przelomu (1953–1958). Relacje ambasadora RP przy Stolicy Apostolskiej*, Warszawa 2000 (rozdział: Wokół aresztowania prymasa Stefana Wyszyńskiego); W. J. Wysocki, *Osaczenie Prymasa. Kardynał Stefan Wyszyński jako „podopieczny” aparatu bezpieczeństwa w latach 1953–1956*, Warszawa 2002; J. Zabłocki, *Prymas Stefan Wyszyński. Opór i zwycięstwo 1948–1956*, Warszawa 2002.

²³⁵ *Słownik biograficzny duchowieństwa represjonowanego w Polsce w latach 1945–1989 – problemy metodologiczne. Materiały z sesji historycznej zorganizowanej w Warszawie 25 X 2000 r.*, oprac. A. Dziurok, Warszawa 2000 (na końcu pracy podano wybór literatury pomocniczej dla autorów tworzących *Słownik duchowieństwa represjonowanego w Polsce w latach 1945–1989*).

²³⁶ *Represje wobec duchowieństwa kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego bloku wschodniego*, red. J. Myszor, A. Dziurok, Katowice 2004. Por. E. Matkowska, *System. Obywatel NRD pod nadzorem tajnych służb*, Kraków 2003 (szczególnie rozdz. V: Kościoły).

²³⁷ *Millennium polskie. Walka o rząd dusz*, Warszawa 2002; T. Ruzikowski, *Obchody milenijne w Warszawie i województwie warszawskim w 1966 roku* [w:] M. Brodała, A. Lisiecka, T. Ruzikowski, *Przebudować człowieka. Komunistyczne wysiłki zmiany mentalności*, red. M. Kula, Warszawa 2001.

²³⁸ K. Kąkolewski, *Ksiądz Jerzy w rękach oprawców. Rzeczywiste przyczyny i przebieg porwania i zamordowania ks. Jerzego Popiełuszki*, Warszawa 2004.

Bibliografia

i Mileny Kindziuk²³⁹. O metodach walki z Kościołem katolickim prowadzonej przez peerelowskie służby bezpieczeństwa piszą i rozmawiają autorzy styczniowego numeru „Biuletynu Instytutu Pamięci Narodowej” z 2003 r.²⁴⁰ Różnym formom represji wobec Kościoła i nękania duchowieństwa od pierwszych zabójstw w 1944 r. po działania operacyjne skierowane przeciwko papieżowi Janowi Pawłowi II poświęcony jest zbiór artykułów przygotowany w krakowskim Oddziale IPN²⁴¹.

Opracowania młodych historyków, absolwentów Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego, na temat stosunków państwo – Kościół w czasach Polski Ludowej opublikowano w pierwszym tomie studiów „Fasciculi Historici Novi”²⁴².

Z opracowań ogólnych przede wszystkim należy wskazać na źródłową monografię Antoniego Dudka i Ryszarda Gryza²⁴³ oraz popularnonaukowe prace Andrzeja Anusza²⁴⁴.

Z publikacji słownikowych koniecznie należy wymienić *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989* pod redakcją Jerzego Myszora²⁴⁵.

Przestępstwa sądowe

Działalność aparatu bezpieczeństwa publicznego w Polsce Ludowej wkomponowana była w cały system „prawa stanu wyjątkowego”, a stanowione przez komunistów prawo stawało się narzędziem bezprawia. Represyjność w zapisach i w praktyce (upowszechnienie w prawie karnym najwyższego wymiaru kary – kary śmierci; penalizacja prawa) określała rzeczywistość stanu wyjątkowego.

²³⁹ M. Kindziuk, *Świadek prawdy. Życie i śmierć księdza Jerzego Popiełuszki*, Częstochowa 2004.

²⁴⁰ „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2003, nr 1 (zawartość: *O metodach walki z Kościołem prowadzonej przez peerelowskie służby bezpieczeństwa z Antonim Dudkiem, Janem Żarynem i prok. Andrzejem Witkowskim rozmawia Barbara Polak*; A. Witkowski, *Śledztwo w sprawie funkcjonowania związku przestępczego w resorcie spraw wewnętrznych PRL*; M. Lasota, *O raporcie sejmowej komisji poświęconym samodzielnej grupie „D” w MSW*; *Informacja o działalności komórek „D” pionu IV byłej Służby Bezpieczeństwa*; A. Dziurok, „Szczypanie” ks. Adolfa Chojnackiego; P. Chmielowiec, *Wykorzystanie agentury w działaniach przeciwko biskupowi Ignacemu Tokarczukowi*; J. Żurek, *Kim byli „księża-patrioci”?*; P. Chmielowiec, *Koncepcja rozwiązania sprawy „Rudka”*).

²⁴¹ *Znak, któremu sprzeciwić się będą. Komunistyczne państwo wobec Kościoła w Polsce*, red. J. Szarek, Kraków 2004.

²⁴² A. Kozłowska, T. Markiewicz, J. Piasecka, *Stosunki między Państwem a Kościołem rzymsko-katolickim w czasach PRL*, studia pod red. A. Chojnowskiego i M. Kuli, „Fasciculi Historici Novi” 1998, t. 1.

²⁴³ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2003. Wcześniejsza praca A. Dudka, *Państwo i Kościół w Polsce 1945–1970*, Kraków 1995 (szczególnie rozdział I: *Stosunki Państwo – Kościół w latach 1945–1955*).

²⁴⁴ A. Anusz, *Przytulisko. Kościół katolicki wobec opozycji politycznej w Polsce w latach 1976–1980*, Warszawa 2001; A. Anusz, A. Anusz, *Samotnie wśród wiernych. Kościół wobec przemian politycznych w Polsce (1944–1994)*, Warszawa 1994.

²⁴⁵ *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989*, t. 1–2, red. J. Myszor, Warszawa 2002–2003. Na końcu pracy zamieszczono aneks zawierający rys historyczny autorstwa Jacka T. Żurka o prawie karnym w Polsce Ludowej oraz bogate zestawienie bibliograficzne literatury przedmiotu w wyborze Jerzego Myszora i Jacka T. Żurka.

Literatura dotycząca prawa okresu stalinowskiego jest już bogata. Stąd ograniczymy się jedynie do zasygnalizowania wybranych najważniejszych opracowań. W latach 1992, 1995 i 1999 ukazały się trzy tomy „*Studia Iuridica*” (tomy 22²⁴⁶, 27²⁴⁷, 35²⁴⁸), poświęcone w całości prawu (karnemu) okresu stalinowskiego. Prawnicza wykładnia represji stalinowskich w Polsce zaprezentowana została w pracach Adama Lityńskiego²⁴⁹, Zdzisława Albina Ziembę²⁵⁰ i Andrzeja Rzeplińskiego²⁵¹. Należy również wspomnieć o klasycznej już pozycji Marii Turlejskiej *Te pokolenia żałobami czarne. Skazani na śmierć i ich sędziowie*²⁵². Zbiór szkiców Turlejskiej, wydanych w latach osiemdziesiątych w tzw. drugim obiegu pod pseudonimem „Łukasz Socha”, pomimo upływu czasu stanowi jedną z najcenniejszych pozycji informujących o trudnych losach powojennego sądownictwa i mechanizmach funkcjonowania systemu represji w latach 1944–1948. Można też wskazać na opublikowany przez tę autorkę *Protokół Komisji dokonującej przeglądu kadr wojskowych organów służby sprawiedliwości z 29 maja 1951 r.*²⁵³

Dziejom i roli sądownictwa wojskowego zostały poświęcone publikacje Bogdana Dzieciola²⁵⁴, Cezarego Wójcika²⁵⁵, Jerzego Paśnika²⁵⁶, Jerzego Poksińskiego²⁵⁷,

²⁴⁶ Zawartość: K. Kersten, *Stalinizm w Polsce (1944–1956)*; A. Turska, *Prawo państwa totalitarne*; G. Rejman, *Prawo karne w latach 1944–1956*; A. Grześkowiak, *Sądy tajne w latach 1944–1956*; T. Szymanowski, *Podstawy prawne działalności więziennictwa w latach 1944–1956*; T. Kostewicz, *Wykonanie kary pozbawienia wolności wobec więźniów politycznych w latach 1944–1956*.

²⁴⁷ Zawartość: A. Turska, *Spółczesność w systemie panowania totalnego*; K. M. Piekarska, *Naruszanie zasady jawności w „sądach tajnych”*; M. Fajst, *Spór o kryminologię w Polsce w okresie stalinizmu*; M. Stanowska, *Sprawy polityczne z lat 1944–56 w świetle orzeczeń rehabilitacyjnych Sądu Najwyższego w latach 1988–91*; K. Kauba, *Ustawa „rehabilitacyjna”*; G. Rejman, *Prawo stanu wyjątkowego i odpowiedzialność karna za jego wprowadzenie a praktyka*.

²⁴⁸ Zawartość: A. Bosiacki, *U źródeł „socjalizmu realnego”. Koncepcja prawa według Lenina*; M. Fajst, *Udział czynnika społecznego w wymiarze sprawiedliwości PRL*; P. Kładoczny, *Kilka uwag na temat dekretu z 30 października 1944 r. o ochronie Państwa*.

²⁴⁹ A. Lityński, *Na drodze ku nowej procedurze karnej. O postępowaniu przygotowawczym w latach 1943–1950* [w:] *Przestępstwa sędziów i prokuratorów w Polsce lat 1944–1956*, red. W. Kulesza, A. Rzepliński, Warszawa 2000; *O prawie i sądach początków Polski Ludowej*, Białystok 1999; *Ustawodawstwo karne w pierwszych latach Polski Ludowej* [w:] *Wojna domowa czy nowa okupacja? Polska po roku 1944*, red. A. Ajnenkiel, Wrocław–Warszawa–Kraków 1998.

²⁵⁰ Z.A. Ziembę, *Ideologia stalinowska w prawie karnym i jego doktrynie w Polsce w latach 1944–1956* [w:] *Elity władzy w Polsce a struktura społeczna w latach 1944–1956*, cz. 2: *Przyspieszona stalinizacja Polski*, red. P. Wójcik, Warszawa 1992; *Prawo przeciwko społeczeństwu. Polskie prawo karne w latach 1944–1956*, Warszawa 1997.

²⁵¹ A. Rzepliński, *Przystosowanie ustroju sądownictwa do potrzeb państwa totalitarnego w Polsce...*

²⁵² M. Turlejska, *Te pokolenia żałobami czarne... Skazani na śmierć i ich sędziowie*, Warszawa 1990.

²⁵³ *Idem*, *Przyczynek do losów prawników polskich w latach 1935–1953*, „Zeszyty Historyczne” 1996, z. 115.

²⁵⁴ B. Dzieciół, *Sądy wojskowe Polski Lubelskiej (lipiec–grudzień 1944)*, Warszawa 2001.

²⁵⁵ C. Wójcik, *Rola i zadania sądownictwa wojskowego w okresie represji politycznych 1944–1956*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 1996, nr 39.

²⁵⁶ J. Paśnik, *Obieg zamknięty. Sądy wojskowe w latach 1944–1949*, „Prawo i Życie” 1989, nr 21.

²⁵⁷ J. Poksiński, „*My, sędziowie, nie od Boga...*”. *Z dziejów Sądownictwa Wojskowego PRL 1944–1956. Materiały i dokumenty*, Warszawa 1996; *idem*, *Sędziowie wojskowi w latach 1944–1956. Próba zarysowania problemu, Więźniowie polityczni 1944–1956*, „Niepodległość

Bibliografia

Roberta Ostafińskiego-Bodlera²⁵⁸ i Filipa Musiała²⁵⁹. Represje sądowe wobec oficerów Marynarki Wojennej WP z lat 1946–1954 rzetelnie udokumentował Edward Obertyński w książce *Noc komandorów*²⁶⁰. Tą tematyką zajęli się też uczestnicy sesji naukowej przygotowanej przez Oddział IPN w Gdańsku²⁶¹. Działalności poszczególnych wojskowych sądów rejonowych opracowania monograficzne poświęcili Marek Żukowski²⁶², Bogdan Biegalski²⁶³, Bohdan Łukaszewicz²⁶⁴, Zdzisław Biegański²⁶⁵ i Filip Musiał²⁶⁶. Jako jedyny pisał o wojskowym sądownictwie okręgowym Krzysztof Szwagrzyk²⁶⁷. On również zajął się bliżej sprawami personalnymi (biografistyką) w wojskowym wymiarze sprawiedliwości²⁶⁸. Sprawie przygotowania kadr dla sądownictwa wojskowego poświęcił artykuł Marcin Zaborski²⁶⁹.

Wstępną listę osób skazanych na karę śmierci przez Wojskowe Sądy Rejonowe w latach 1946–1955, liczącą 3468 nazwisk, przygotował Zespół ds. Listy Represjonowanych w PRL z Powodów Politycznych Biura Edukacji Publicznej IPN, pracujący pod kierunkiem Jana Żaryna²⁷⁰. Uszczegółowione listy skazanych na karę śmierci

---

i Pamięć” 1997, z. 1, nr 1 (7); *idem*, „TUN” Tatar–Utnik–Nowicki. Represje wobec oficerów Wojska Polskiego w latach 1949–1956, Warszawa 1992.

²⁵⁸ R. Ostafiński-Bodler, *Sądy wojskowe w polskich siłach zbrojnych i ich kompetencje w sprawach karnych w latach 1914–2002*, Toruń 2002.

²⁵⁹ F. Musiał, *Sądownictwo wojenne i wojskowe 1943–1955*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2003, nr 19/20.

²⁶⁰ E. Obertyński, *Noc komandorów*, Gdynia 1994.

²⁶¹ *System represji stalinowskich w Polsce 1944–1956. Represje w Marynarce Wojennej*, red. I. Hałagida, Gdańsk 2003.

²⁶² M. Żukowski, *Sądownictwo wojskowe na Pomorzu Zachodnim w latach 1946–1954* [w:] *Dzieje wymiaru sprawiedliwości*, red. T. Maciejewski, Koszalin 1999.

²⁶³ B. Biegalski, *Działalność Wojskowego Sądu Rejonowego w Zielonej Górze w latach 1946–1955*, „Studia Zielonogórskie” 1998, nr 4.

²⁶⁴ B. Łukaszewicz, *Wojskowy Sąd Rejonowy w Olsztynie 1946–1955. Szkice do monografii*, Olsztyn 2000.

²⁶⁵ Z. Biegański, *Sądownictwo i skazani na śmierć z przyczyn politycznych w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1945–1956*, Bydgoszcz 2003; *W smudze kainowego cienia. Skazani na śmierć przez sądy wojskowe na obszarze województwa pomorskiego (bydgoskiego) w latach 1945–1954*, Bydgoszcz 2000.

²⁶⁶ F. Musiał, *Wojskowy Sąd Rejonowy w Krakowie (1946–1955). Organizacja, funkcjonowanie, wyroki śmierci*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2002, nr 17.

²⁶⁷ K. Szwagrzyk, *Wojskowy Sąd Okręgowy IV w latach 1945–1954*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2000, nr 14.

²⁶⁸ *Idem*, *Zbrodnie w majestacie prawa 1944–1955*, Warszawa 2000 (tu również przedrukowana „Księga najwyższego wymiaru kary” prowadzona w Najwyższym Sądzie Wojskowym w latach 1946–1956); *Żołnierze AK w strukturach komunistycznego sądownictwa wojskowego*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2001, nr 16; *Sylwetki wybranych sędziów i prokuratorów wojskowych Rzeszowszczyzny lat 1944–1955*, „Studia Rzeszowskie” 2002, t. 9; *Sędziowie w procesie krakowskim*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2002, nr 18. Zob. też F. Musiał, *Jeszcze o orzecznictwie Jana Kołodzieja. Uzupelnienia do artykułu Krzysztofa Szwagrzyka*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2001, nr 16.

²⁶⁹ M. Zaborski, *Oni skazywali na śmierć... Szkolenie sędziów wojskowych w Polsce w latach 1944–1956* [w:] *Skryte oblicze systemu komunistycznego. U źródeł zła...*, Warszawa 1997.

²⁷⁰ *Osoby skazane na karę śmierci przez Wojskowe Sądy Rejonowe w latach 1946–1955*, Warszawa 2001 (mps powielony); *Osoby skazane przez Wojskowe Sądy Rejonowe w latach*

powstały dla Wrocławia, Rzeszowa i Krakowa²⁷¹. Rodzaj słownika biograficznego straconych i zmarłych w więzieniach na Mazowszu przedstawił Tadeusz Swat²⁷², podobną pracę, ale obejmującą wszystkich represjonowanych przez Wojskowy Sąd Rejonowy mieszkańców północno-zachodniego Mazowsza, zaproponował Jacek Pawłowicz²⁷³. Dla Lubelszczyzny tego typu zestawienia obejmujące dane biograficzne i dokumenty represji przygotowały Janina Kielboń i Zofia Leszczyńska²⁷⁴.

Mechanizmy montowania procesów pokazowych przedstawiono na przykładzie procesu krakowskiego – Franciszka Niepokólczyckiego, Stanisława Mierzwy i współoskarżonych oraz tzw. procesu kurii krakowskiej – ks. Józefa Lelity i innych²⁷⁵. Bogaty materiał ikonograficzny dotyczący tych procesów (ich przygotowania, oprawy propagandowej, przebiegu, następstw) zamieszczono w katalogu wystawy „Wielkie procesy pokazowe w Krakowie”²⁷⁶.

Ulokowany w strukturach wymiaru sprawiedliwości aparat bezpieczeństwa publicznego zobowiązany był do współpracy z Komisją Specjalną do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym, działającą w latach 1945–1954. Powstało dotąd kilkanaście opracowań analizujących szczegółowo działalność tej komisji: dwa opracowania odnoszące się do centrali²⁷⁷, pozostałe o charakterze regionalnym²⁷⁸.

1944–1955 na kary więzienia i karę śmierci, Wrocław 2001. Lista dostępna jest na stronie www.ipn.gov.pl.

²⁷¹ Skazani na karę śmierci przez Wojskowy Sąd Rejonowy we Wrocławiu 1946–1955, red. K. Szwagrzyk, Wrocław 2002; Skazani na karę śmierci przez Wojskowy Sąd Rejonowy w Rzeszowie 1946–1954, red. T. Bereza, P. Chmielowiec, Rzeszów 2004; F. Musiał, *Wojskowy Sąd Rejonowy w Krakowie...*

²⁷² T. Swat, „...przed Bogiem i historią”. *Księga ofiar komunistycznego reżimu w Polsce lat 1944–1956. Mazowsze*, Warszawa 2003.

²⁷³ J. Pawłowicz, *Chwała bohaterom! Mieszkańcy Mazowsza Zachodnio-Północnego sądowni przez wojskowe sądy rejonowe 1946–1955*, Warszawa 2003.

²⁷⁴ J. Kielboń, Z. Leszczyńska, *Kobiety Lubelszczyzny represjonowane w latach 1944–1956*, t. 1, Lublin 2002; Z. Leszczyńska, *Ginę za to co najgłębiej człowiek ukochać może. Skazani na karę śmierci przez sądy wojskowe na Zamku lubelskim (1944–1945)*, Lublin 1998; *Ginę za to, co najgłębiej człowiek ukochać może. Członkowie organizacji niepodległościowych na Lubelszczyźnie skazani na karę śmierci przez sądy wojskowe (1944–1955)*, t. 2, Lublin 2003.

²⁷⁵ *Proces krakowski 11 VIII – 10 IX 1947 r. Działacze WiN i PSL przed sądem komunistycznym. Materiały z sesji zorganizowanej 6 IX 2002 r. przez Oddział Krakowski IPN*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2002, nr 18; F. Musiał, M. Lasota, *Kościół zraniony. Proces księdza Lelity i sprawa kurii krakowskiej*, Kraków 2003.

²⁷⁶ *Wielkie procesy pokazowe w Krakowie. Wystawa*, oprac. W. Frazik, T. Gąsiorowski, F. Musiał, Z. Zblewski, Kraków 2003.

²⁷⁷ P. Fiedorczyk, *Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym 1945–1954. Studium historyczno-prawne*, Białystok 2002; D. Jarosz, T. Wolsza, *Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym (1945–1954)*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej” 1993, t. 36.

²⁷⁸ *Działalność Delegatury Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym w Szczecinie w latach 1945–1954*, red. Z. Chmielewski, Szczecin 1988; R. Miązek, *Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym na Opolszczyźnie (1945–1954)*, „Kwartalnik Opolski” 1996, nr 3–4; K. Miroszewski, *Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym na Górnym Śląsku (1945–1954)*, „Silesia Superior” 1994, t. 1; B. Rogowska, *Delegatura Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem*

Bibliografia

Z okazji dwudziestej rocznicy wprowadzenia stanu wojennego ukazało się wiele cennych artykułów w polskiej prasie codziennej, w tym o funkcjonowaniu wymiaru sprawiedliwości po 13 grudnia 1981 r.²⁷⁹ O prawie karnym stanu wojennego traktuje praca zbiorowa pod redakcją Alicji Grześkowiak²⁸⁰.

Do ogólnych syntez należy zaliczyć prace: Andrzeja Rzeplińskiego *Sądownictwo w PRL*²⁸¹; Grzegorza Jakubowskiego *Sądownictwo powszechne w Polsce w latach 1944–1950*²⁸²; i Piotra Kładocznego *Prawo jako narzędzie represji w Polsce Ludowej (1944–1956)*²⁸³.

Tom *Przestępstwa sędziów i prokuratorów w Polsce lat 1944–1956*²⁸⁴ pod redakcją Witolda Kuleszy i Andrzeja Rzeplińskiego można traktować jako podsumowanie dotychczasowych badań funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości w Polsce Ludowej. W pracy znalazły się artykuły o procesach politycznych członków organizacji niepodległościowych, duchowieństwa, orzecznictwie i działalności sądów wojskowych, Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym oraz tekst Piotra Majera o współpracy między aparatem bezpieczeństwa publicznego a organami wymiaru sprawiedliwości.

Więziennictwo MBP/MSW

Nadal brak rzetelnej, odpowiadającej obecnemu stanowi badań monografii więziennictwa w Polsce Ludowej. Pozostaje jedynie, niestety, już przestarzała tak

---

Gospodarczym na Dolnym Śląsku w latach 1945–1947 [w:] *Z badań nad dziejami Dolnego Śląska po II wojnie światowej*, red. S. Dąbrowski, Wrocław 1993; W. Tomczyk, *Delegatura Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym w Rzeszowie 1946–1954*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie. Historia” 2001, z. 9; R. Tomkiewicz, *Olsztyńska Delegatura Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym 1945–1954*, Olsztyn 1995; B. Więclawski, *Działalność Komisji Specjalnej do Walki z Przestępczością Gospodarczą i Nadużyciami w Wielkopolsce w latach 1945–1954*, „Kronika Wielkopolski” 1997, nr 2; A. Zaćmiński, *Bydgoszczanie przed obliczem Delegatury Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym (1946–1954)*, „Kronika Bydgoska” 2001, t. 22; idem, *Bydgoska Delegatura Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym (1946–1954)* [w:] *Związki Kujaw i Pomorza na przestrzeni wieków*, red. Z. Biegański, W. Jastrzębski, Bydgoszcz 2001; M. Żukowski, *Działalność i organizacja Delegatury Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym w Szczecinie oraz Koszalinie w latach 1946–1954*, „Przegląd Zachodniopomorski” 2002, z. 2.

²⁷⁹ P. Adamowicz, F. Gawryś, *Nieczysty wymiar sprawiedliwości. Prokuratorzy i sędziowie z procesów politycznych*, „Rzeczpospolita”, 29–30 XII 2001; G. Majchrzak, *Jeden z filarów stanu wojennego. Wymiar sprawiedliwości po 13 grudnia 1981 r.*, „Rzeczpospolita”, 13 XII 2001. Zob. też G. Majchrzak, *Władza w stanie wojennym*, „Arcana” 2001, nr 6. Por. *Procesy polityczne stanu wojennego. Z mec. Stanisławem Afendą rozmawia Mariusz Urbanek*, „Odra” 1989, nr 12.

²⁸⁰ *Prawo karne stanu wojennego*, red. A. Grześkowiak, Lublin 2003.

²⁸¹ A. Rzepliński, *Sądownictwo w PRL*, Londyn 1990.

²⁸² G. Jakubowski, *Sądownictwo powszechne w Polsce w latach 1944–1950*, Warszawa 2002.

²⁸³ P. Kładoczny, *Prawo jako narzędzie represji w Polsce Ludowej (1944–1956). Prawna analiza kategorii przestępstwa przeciwko państwu*, Warszawa 2004.

²⁸⁴ *Przestępstwa sędziów i prokuratorów w Polsce lat 1944–1956*, red. W. Kulesza, A. Rzepliński, Warszawa 2000 i wyd. nast. z 2001 (tytuły rozdziałów: *Geneza oraz podstawy prawne działania sądowego i quasi-sądowego systemu represji; Sądowa praktyka represji politycznych; Prokuratura i organy quasi-sądowe; Podstawy prawne odpowiedzialności za zbrodnie*).

w treści, jak i stylu praca Krystiana Bedyńskiego *Historia więziennictwa Polski Ludowej 1944–1956*²⁸⁵. W podobnej konwencji napisany został artykuł Zdzisława Karla w „Przeglądzie Więziennictwa”²⁸⁶. Współczesne, wydane po 1989 r. prace to głównie opracowania cząstkowe, np. opisujące historię danego więzienia na tle funkcjonowania całego systemu więziennictwa²⁸⁷. Za niewystarczający pod względem bazy źródłowej należy uznać tekst Jarosława Utrat-Mileckiego *Więziennictwo w Polsce w latach 1944–56*²⁸⁸. Może on jedynie posłużyć jako wprowadzenie w terminologię przedmiotu. Nie sposób wymienić tutaj wszystkich publikacji dotyczących więziennictwa i związanego z nim szerszego tematu – martyrologii narodu polskiego w czasach stalinowskich. Ograniczymy się jedynie do wymienienia trzech, niezwykle cennych prac zbiorowych: *Polacy wobec przemocy 1944–1956* pod redakcją Barbary Otwinowskiej i Jana Żaryna²⁸⁹, *Skryte oblicze systemu komunistycznego. U źródeł zła...*²⁹⁰ oraz dwutomowego numeru „Niepodległość i Pamięć” z 1997 r.²⁹¹, w którym zamieszczono bibliografię selektywną na temat więźniów politycznych w latach 1945–1956, zestawioną przez Mirosławę Pałaszewską. Codziennosc w stalinowskim więzieniu na przykładzie centralnych zakładów karnych, obozów i ośrodków pracy więźniów opisał po raz pierwszy całościowo Tadeusz Wolsza²⁹².

Integralną częścią systemu więziennictwa MBP były obozy pracy przymusowej. W ostatnich latach doszło do istotnego postępu w badaniach nad „polskim Gułagiem”. Dowodzą tego udane opracowania Adama Dziuroka²⁹³, Jerzego Ko-

²⁸⁵ K. Bedyński, *Historia więziennictwa Polski Ludowej 1944–1956*, Warszawa 1988; zob. też *idem*, *Represja dyscyplinarna z powodów politycznych wymierzona w personel więzienny w latach 1945–1956*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2000, nr 27.

²⁸⁶ Z. Karl, *Krótki zarys struktury organizacyjnej więziennictwa polskiego w latach 1944–1956*, „Przegląd Więziennictwa” 1962, nr 2.

²⁸⁷ W. Bonusiak, *Więzienie na Zamku w Rzeszowie w latach 1944–1956*, „Studia Rzeszowskie” 1995, t. 1–2; T. Kostewicz, *Więzienie w Fordonie na tle struktur więziennictwa lat 1944–56*, „Studia Iuridica” 1995, t. 27; C. Krawczyński, *Więzienie w Barczewie w systemie więzień politycznych w latach 1945–1956*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 1995, t. 38 (uzupełnieniem tego artykułu może być tekst J. Czolgoszewskiego, *Więzienia okresu stalinowskiego na Warmii i Mazurach w świetle materiałów archiwalnych*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2000, nr 26); *Ośrodki represji. Rawicz–Wronki 1945–1956*, Poznań 1995; J.A. Sil, Z. Kowalski, *Zamek Lubelski 1944–1954*, „Niepodległość” 1991, t. 24 (uzupełnieniem tego szkicu mogą być prace: M. Kielasiński, *Raport o zabijaniu. Zbrodnie sędziów wojskowych na Zamku Lubelskim*, Lublin 1997; *Straceni na Zamku Lubelskim. Dokumenty procesu 11 żołnierzy AK, kwiecień 1945*, oprac. Z. Leszczyńska, Lublin 1995; *Więźniowie polityczni na Zamku Lubelskim 1944–1954*, red. A. Gałan, Z. Mańkowski, Lublin 1996); K. Szważyk, *Jaworzno. Historia więzienia dla młodocianych więźniów politycznych 1951–1955*, Wrocław 1999.

²⁸⁸ J. Utrat-Milecki, *Więziennictwo w Polsce w latach 1944–56*, „Studia Iuridica” 1995, t. 27. Por. *idem*, *Więziennictwo w Polsce w latach 1944–1956*, Warszawa 1996.

²⁸⁹ *Polacy wobec przemocy 1944–1956*, red. B. Otwinowska, J. Żaryn, Warszawa 1996.

²⁹⁰ *Skryte oblicze systemu komunistycznego. U źródeł zła...*, Warszawa 1997.

²⁹¹ *Więźniowie polityczni 1944–1956*, „Niepodległość i Pamięć” 1997, nr 1 (7), z. 1–2).

²⁹² T. Wolsza, *Codziennosc w peerelowskim więzieniu w latach 1945–1956 (na przykładzie centralnych zakładów karnych we Wronkach, w Rawiczu i w Fordonie)* [w:] *Polska 1944/45–1989. Studia i materiały*, t. 5, Warszawa 2001; *W cieniu Wronek, Jaworzna i Piehcina... 1945–1956. Życie codzienne w polskich więzieniach, obozach i ośrodkach pracy więźniów*, Warszawa 2003.

²⁹³ *Obóz Pracy w Świętochłowicach w 1945 r. Dokumenty, zeznania, relacje, listy, wybór, wstęp i oprac.* A. Dziurok, Warszawa 2002 (zob. obszerny wstęp); A. Dziurok, *Śląskie rozrachunki*.

Bibliografia

chanowskiego²⁹⁴, Kazimierza Miroszewskiego²⁹⁵, Edmunda Nowaka²⁹⁶, Tadeusza Wolszy²⁹⁷ i Zygmunta Woźniczki²⁹⁸. Studia na temat historii obozów funkcjonujących na terenie Jaworzna w latach 1939–1956 (w okresie stalinowskim Centralny Obóz Pracy w Jaworznie był największym obozem pracy) zaprezentowano w pracy zbiorowej²⁹⁹.

Tom dokumentacyjny Bogusława Kopki *Obozy pracy w Polsce 1944–1950. Przewodnik encyklopedyczny*³⁰⁰ zawiera listę 206 obozów pracy wraz z opisem; całość uzupełnia aneks z wyborem dokumentów, planami obozów i mapą obozów pracy w Polsce w latach 1944–1950. Do pracy dołączono bibliografię uwzględniającą nie tylko naukową literaturę przedmiotu, ale również teksty publicystyczne, w tym przypadki mające niejednokrotnie znaczenie źródłowe.

Jedyna do tej pory próba ujęcia całościowego tematyki związanej z historią powojennych obozów w Polsce, podjęta przez bydgoskiego historyka Witolda Stankowskiego³⁰¹, okazała się nieudana³⁰².

Wiele z omawianych prac zaopatrzone w różnego typu listy, najczęściej wykazy więźniów politycznych zmarłych w więzieniach i obozach. Podjęte w latach 1989–1993 przez Centralny Zarząd Zakładów Karnych próby ustalenia listy osób straconych i zmarłych w więzieniach (i obozach) w latach 1944–1956³⁰³ poddał krytycznej

---

Władze komunistyczne a byli członkowie organizacji nazistowskich na Górnym Śląsku w latach 1945–1956, Warszawa 2000 (szczególnie podrozdział 4: Obozy pracy i więzienia śledcze).

²⁹⁴ J. Kochanowski, *W polskiej niewoli. Niemieccy jeńcy wojenni w Polsce 1945–1950*, Warszawa 2001.

²⁹⁵ K. Miroszewski, *Centralny Obóz Pracy Jaworzno – podobóz ukraiński (1947–1949)*, Katowice 2001; *Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym a obozy pracy na Górnym Śląsku (1945–1954)* [w:] *Obozy pracy przymusowej na Górnym Śląsku*, red. A. Topol, Katowice 1994; *Ukraińcy i Łemkowie w Centralnym Obozie Pracy Jaworzno* [w:] *Pamiętny rok 1947*, red. M. E. Ożóg, Rzeszów 2001.

²⁹⁶ E. Nowak, *Cień Łambinowic. Próba rekonstrukcji dziejów obozu pracy w Łambinowicach 1945–1946*, Opole 1991; *Obozy na Śląsku Opolskim w systemie powojennych obozów w Polsce (1945–1950). Historia i implikacje*, Opole 2002.

²⁹⁷ T. Wolsza, *Obozy na ziemiach polskich w latach 1945–1956 (ze szczególnym uwzględnieniem obozów pracy przymusowej)* [w:] *Komunizm. Ideologia, system, ludzie*, red. T. Szarota, Warszawa 2001.

²⁹⁸ Z. Woźniczka, *Obóz pracy w Świętochłowicach-Zgodzie i jego komendant*, „Dzieje Najnowsze” 1999, nr 4; *Z działalności polskiego i radzieckiego aparatu represji na Górnym Śląsku (1945–1954)* [w:] *Obozy pracy przymusowej na Górnym Śląsku...*

²⁹⁹ *Historia martyrologii więźniów obozów odosobnienia w Jaworznie, 1939–1956*, red. K. Miroszewski, Z. Woźniczka, Jaworzno 2002.

³⁰⁰ B. Kopka, *Obozy pracy w Polsce 1944–1950. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 2002. Zob. *idem*, *Polski Gułag*, „Wprost” 2002, nr 12.

³⁰¹ W. Stankowski, *Obozy i inne miejsca odosobnienia dla niemieckiej ludności cywilnej w Polsce w latach 1945–1950*, Bydgoszcz 2002.

³⁰² Zob. recenzje: T. Wolszy w „Dziejach Najnowszych” 2002, nr 4; J. Kochanowskiego w „Więzi” 2003, nr 6 oraz B. Kopki w „Pamięci i Sprawiedliwości” 2003, nr 2 (4). Por. W. Stankowski, *Obozy i miejsca odosobnienia dla Niemców w Polsce w latach 1945–1950. Stan badań, tło historyczne i postulaty badawcze*, „Przegląd Zachodni” 2003, nr 4.

³⁰³ *Straceni w polskich więzieniach 1944–1956*, Lublin 1994; *Lista osób zmarłych w więzieniach polskich w latach 1944–1956*, mps (1993).

analizie Zdzisław Bąkowski³⁰⁴. Z kolei, na podstawie najnowszej literatury historycznej Paweł Machcewicz zebrał i opatrzył własnym komentarzem rozproszone dotychczas szacunki liczbowe dotyczące ofiar stalinowskiego terrorku w Polsce³⁰⁵.

Problematyką pochówków osób straconych i zmarłych w więzieniach jako pierwsza zajęła się Małgorzata Szejnert³⁰⁶, z ostatnich publikacji warto odnotować opracowanie dotyczące warszawskiego cmentarza na Bródnie³⁰⁷.

Informacja Wojskowa/Wojskowa Służba Wewnętrzna

Pierwszy okres funkcjonowania Informacji Wojskowej szczegółowo przedstawił Władysław Tkaczew³⁰⁸. Od 3 września 1955 r. uchwałą Rady Ministrów wojskowe organa bezpieczeństwa, z Głównym Zarządem Informacji WP, przeszły pod kontrolę Komitetu ds. Bezpieczeństwa Publicznego. Ten okres w historii Informacji Wojskowej został zasygnalizowany w pracach Zbigniewa Pałskiego³⁰⁹, który zanalizował też fazę największego rozwoju organizacyjnego tej instytucji przypadającą na przełom lat czterdziestych i pięćdziesiątych. Metody śledcze organów Informacji Wojskowej opisał Jerzy Poksiński³¹⁰.

Na temat bezpośredniej następczyni Informacji WP – Wojskowej Służby Wewnętrznej artykuł opublikował Paweł Piotrowski³¹¹.

Kadry

Wśród publikacji dotyczących problematyki kadrowej można wyróżnić studia poświęcone kwestiom przynależności narodowościowej i służbowej w UB³¹². O systemie nomenklatury kadr pisał Andrzej Paczkowski³¹³. Ten sam autor zapro-

³⁰⁴ Z. Bąkowski, *Wyniki prac nad ustaleniem listy osób straconych i zmarłych w więzieniach w latach 1944–1956*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 1996, t. 39 oraz „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1997, nr 14.

³⁰⁵ P. Machcewicz, *Zmiana czy kontynuacja? Polska przed i po Październiku '56* [w:] PRL. Trwanie i zmiana, red. D. Stola, M. Zaremba, Warszawa 2003 (zwłaszcza interesuje nas podrozdział: Od terrorku masowego i powszechnego do represji selektywnych). Por. *Wstęp do Księgi świadectw. Skazani na karę śmierci w czasach stalinowskich i ich losy*, red. K. Madej, J. Żaryn, J. Żurek, Warszawa 2003.

³⁰⁶ M. Szejnert, *Śród żywych duchów*, Londyn 1990.

³⁰⁷ *Mogily straconych na Bródnie. Przywracanie pamięci*, Warszawa 2002.

³⁰⁸ W. Tkaczew, *Powstanie i działalność organów Informacji Wojska Polskiego w latach 1943–1948. Kontrwywiad wojskowy*, Warszawa 1994.

³⁰⁹ Z. Pałski, *Agentura Informacji Wojskowej w latach 1945–1956*, Warszawa 1993; *Informacja Wojska Polskiego w latach 1943–1957*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 1997–1998, t. 40.

³¹⁰ J. Poksiński, *Metody wymuszania zeznań w pracy śledczej organów Informacji Wojska Polskiego*, „Literatura” 1992, nr 10.

³¹¹ P. Piotrowski, *Wojskowa Służba Wewnętrzna 1947–1989*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2002, nr 6.

³¹² A. Paczkowski, *Żydzi w UB – próba weryfikacji stereotypu* [w:] *Komunizm. Ideologia, system, ludzie*, red. T. Szarota, Warszawa 2001; K. Szwaagrzyk, *Kwestia przynależności narodowościowej i służbowej kierownictwa MBP i wrocławskiego WUBP w latach 1945–1954*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2000, nr 14.

³¹³ *Idem*, *System nomenklatury kadr w Polsce (1950–1970)* [w:] *Projekt badawczy: Centrum władzy politycznej w Polsce 1948–1970*, Warszawa 2000 (merytoryczny wstęp i wybór dokumentów) oraz „Czasy Nowożytne” 2000, t. 8 (9).

Bibliografia

ponował bardzo ciekawy artykuł o Józefie Świątle, wicedyrektorze Departamentu X MBP w latach 1951–1953, który 5 grudnia 1953 r. uciekł na Zachód³¹⁴. Natomiast brak jest w literaturze prawie całkowicie opracowań o charakterze biograficznym³¹⁵. Przygotowaniu na terenie ZSRS kadr dla przyszłego aparatu bezpieczeństwa poświęcił artykuł Maciej Korkuć³¹⁶.

Szkolnictwo aparatu bezpieczeństwa doczekało się opracowania już pod koniec lat osiemdziesiątych i na początku lat dziewięćdziesiątych. Pojawiły się wówczas prace dotyczące poszczególnych szkół, np. w Pile³¹⁷ i Słupsku³¹⁸. Szkolenie funkcjonariuszy więziennictwa omówił Krystian Bedyński³¹⁹, natomiast problematyką kształcenia kadr milicyjnych zajęła się w swych artykułach Zofia Olejniczak³²⁰.

Do gatunku literatury sensacyjnej należy książka Jana Pomianowskiego³²¹.

Stosunki wewnątrz MSW widziane oczyma milicjanta o opozycyjnych (reformatorskich) poglądach oraz relacje między funkcjonariuszami MO a SB przedstawione zostały we wspomnieniach Wiktora Mikusińskiego³²².

Sprawom kadrowym, w kontekście pozyskiwania tajnych współpracowników (TW) przez aparat bezpieczeństwa i pracy z agenturą, poświęcona jest książka *Teczki, czyli widma bezpieki* pod red. Jacka Snopkiewicza³²³. Innym aspektem pracy TW zajął się Henryk Głębocki, posługując się sprawozdaniem z kontroli gospodarowania funduszem operacyjnym w Wydziale III KW MO w Krakowie³²⁴.

Tomasz Balbus jest autorem artykułu o ludziach podziemia, którzy zostali specjalnie wprowadzeni do komunistycznych struktur bezpieczeństwa lub pozyskani z tego środowiska w celach wywiadowczych i kontrwywiadowczych w latach 1944–

³¹⁴ *Idem*, *Trzy twarze Józefa Światły*, „Rzeczpospolita. Plus i Minus”, cz. 1, 20–21 XII 2003, cz. 2, 27–28 XII 2003.

³¹⁵ Wyjątkiem jest tu książka K. Lesiakowskiego, *Mieczysław Moczar „Mietek”. Biografia polityczna*, Warszawa 1998 oraz monografia B. Fijałkowskiej *Borejsza i Różański Przyczynki do dziejów stalinizmu w Polsce*, Olsztyn 1995. Zob. też artykuł recenzyjny z książki K. Lesiakowskiego *Zmagania z Moczarem*, zamieszczony w pracy A. Dudka *Ślady Peerelu. Ludzie, wydarzenia, mechanizmy*, Kraków 2001, oraz P. Gontarczyka *Falszywa biografia*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 1999, nr 13.

³¹⁶ M. Korkuć, „Kujbyszewiacy” – awangarda UB, „Arcana” 2002, nr 4–5.

³¹⁷ J. Wojtysiak, *35 lat Szkoły Milicji Obywatelskiej im. Gen. H. Słabczyka w Pile (1954–1989)*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej w Szczytnie” 1989, nr 3–4.

³¹⁸ Z. Machura, *Tradycje słupskiej szkoły milicji*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej w Szczytnie” 1989, nr 3–4.

³¹⁹ K. Bedyński, *Doskonalenie zawodowe funkcjonariuszy Służby Więziennej [w:] Rozwój penitencjarystyki w PRL. Wybrane problemy*, red. P. Wierzbicki, Warszawa 1988; *Organizacja doskonalenia zawodowego funkcjonariuszy więziennictwa [w:] Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918–1988*, red. A. Marek, Warszawa 1990.

³²⁰ Z. Olejniczak, *Refleksje o przemianach w systemie szkolenia oficerskiego milicji (1945–1989); Zarys organizacyjnego rozwoju kształcenia oficerów MO (1945–1989)*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej w Szczytnie” 1989, nr 3–4.

³²¹ J. Pomianowski, *W kręgu prowokacji. Kulisy szkolenia bezpieki*, Warszawa 1997.

³²² W.J. Mikusiński, *Milicjant w opozycji*, „Karta” 2002, nr 35.

³²³ *Teczki, czyli widma bezpieki*, red. J. Snopkiewicz, Warszawa 1992.

³²⁴ *Zarobki tajnych współpracowników SB w Krakowie*, wstęp H. Głębocki, „Arcana” 2002, nr 4–5.

–1948³²⁵; natomiast o weryfikacji w UB pisze w tym samym numerze „Biuletynu Instytutu Pamięci Narodowej” Kamil Rutecki³²⁶.

Ważnym źródłem do zrozumienia języka zawodowego aparatu bezpieczeństwa jest opracowanie Zdzisława Uniszewskiego³²⁷, a także minisłownik terminologii SB zestawiony przez Łukasza Kamińskiego³²⁸.

Problematyka źródłoznawcza i metodologia

Pojawienie się na dużą skalę nowego typu źródeł, jakimi są materiały policji politycznej, rodzi nieznanne dotąd problemy warsztatowe. Omówieniu tego między innymi problemu poświęcono część 1 (3) numeru pisma IPN „Pamięć i Sprawiedliwość”³²⁹. Poszczególne typy źródeł pod kątem ich przydatności w pracy historyka omówili Ryszard Śmietanka-Kruszelnicki³³⁰ oraz Wojciech Frazik i Filip Musiał³³¹. W zupełnie innych okolicznościach i celach powstała praca Michała Grockiego (ps.), którą zaliczyć można do publicystyki, ale omawia ona organizację archiwów SB i daje przegląd znajdujących się w nich typów źródeł³³². Sprawami ewidencji operacyjnej i płynącym ze znajomości jej zasad wnioskom dla badaczy zajęła się Ewa Zajac³³³.

Problemom metodologiczno-źródłoznawczym związanym z badaniem akt szeroko rozumianego aparatu represji poświęcona była sesja szkoleniowa we Wrocławiu, której materiały opublikowano w zeszytach oddziałow³³⁴.

³²⁵ T. Balbus, *Ludzie podziemia w urzędzie bezpieczeństwa*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2002, nr 4.

³²⁶ K. Rutecki, *Ubecka weryfikacja*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2002, nr 4.

³²⁷ Z. Uniszewski, *Żargon zawodowy pracowników śledczych i operacyjnych. Problematyka kryminalistyczna*, Wrocław 1999.

³²⁸ Ł. Kamiński, *Lingua securitatis*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2003, nr 1 (3). Por. też *Teczki, czyli widma bezpieki...*

³²⁹ A. Paczkowski, *Archiwa aparatu bezpieczeństwa PRL jako źródło. Co już zrobiono, co można zbadać*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2003, nr 1 (3) oraz także *Ankieta historyczna*.

³³⁰ R. Śmietanka-Kruszelnicki, *Protokół przesłuchania jako źródło historyczne*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2002, nr 1 (3).

³³¹ W. Frazik, F. Musiał, *akta agenturalne w pracy historyka*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2003, nr 19/20.

³³² M. Grocki, *Konfidenci są wśród nas...*, Warszawa 1992.

³³³ E. Zajac, *akta operacyjne Służby Bezpieczeństwa. Wybrane problemy warsztatowe w świetle przepisów i procedur obowiązujących w pionie „C”*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2003, nr 19/20.

³³⁴ *Projekt badawczy „Lista represjonowanych w PRL z powodów politycznych 1944–1989”. Osoby skazane przez Wojskowe Sądy Rejonowe w latach 1944–1955 na kary więzienia i karę śmierci*, Wrocław 2001 (z. 4, materiały robocze z sesji szkoleniowej zorganizowanej 27–28 II 2001 r. w OBEP IPN we Wrocławiu). M.in.: T. Balbus, *Badanie dokumentacji komunistycznego aparatu represji I (UBP, Informacji Wojskowej, Milicji Obywatelskiej)*. Wybrane aspekty źródłoznawcze; K. Szwaagrzyk, *Struktura i dokumentacja komunistycznego aparatu represji II (prokuratura i sądownictwo wojskowe oraz powszechne, więziennictwo)*. Krytyka źródeł; K. Persak, *Bibliografia (pomocnicza do projektu)*.

Syntezy

Nie istnieje monograficzne opracowanie całokształtu działań aparatu bezpieczeństwa publicznego w stalinowskim systemie represji w Polsce (1944–1956). Po 1989 r. powstało jednak kilka cennych prac o aparacie bezpieczeństwa, wypełniających choć w części lukę w badaniach ogólnych.

Praca Henryka Dominiczaka z 1997 r.³³⁵ może posłużyć jako podstawowy przewodnik po strukturach organizacyjnych resortu bezpieczeństwa publicznego, głównie na poziomie centralnym (MBP). Wartość tej książki obniża jednak fakt, że wiele istotnych wątków, np. dotyczących szkolenia i indoktrynacji funkcjonariuszy UB przez sowiecki aparat bezpieczeństwa, zostało ujętych niezwykle lakonicznie lub ograniczono się do podania jedynie informacji ogólnie znanych. Liczne są też mankamenty w zakresie metod korzystania ze źródeł oraz konstrukcji samej pracy.

Do najbardziej wartościowych poznawczo opracowań syntetycznych należy zaliczyć prace Andrzeja Paczkowskiego z Instytutu Studiów Politycznych PAN w Warszawie³³⁶. Charakteryzują się one jasnością wykładu oraz szerokim ujęciem omawianego tematu. Aparat bezpieczeństwa, jego działania i cele opisane są w kontekście złożonej sytuacji społeczno-politycznej Polski. Baza źródłowa nie ogranicza się li tylko – jak u Dominiczaka – do dokumentów z archiwum MSW, ale również oparta jest na materiałach partyjnych (PPR/PZPR), urzędów centralnych PRL i innych. Można w nich również znaleźć odniesienia do źródeł zagranicznych, przede wszystkim pochodzących z archiwów rosyjskich. Na szczególną uwagę zasługuje szkic *Terror i kontrola: funkcje aparatu bezpieczeństwa w systemie komunistycznym. Polska 1944–1956*³³⁷, gdzie określono dynamikę rozwoju aparatu bezpieczeństwa publicznego w latach wznoszącego się terroru stalinowskiego.

Struktury i organizację centralnego aparatu bezpieczeństwa Polski Ludowej opisali: Anna Bilińska-Gut (1944–1954)³³⁸, Krzysztof Lesiakowski (1945–

³³⁵ H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL 1944–1990. Rozwój i działalność w świetle dokumentów MSW*, Warszawa 1997.

³³⁶ A. Paczkowski, *Aparat bezpieczeństwa* [w:] *Instytucje państwa totalitarnego. Polska 1944–1956. Raport. Opracowania*, Warszawa 1994 (mps powielony – więcej o projektach badawczych dotyczących historii PRL i działalności wydawniczej ISP PAN zob. R. Żelichowski, *Działalność wydawnicza Instytutu Studiów Politycznych PAN w latach 1991–2000*, „Studia Polityczne” 2000, nr 11); *Aparat bezpieczeństwa w latach odwilży. Casus polski*, „Zeszyty Historyczne” 1995, z. 114; *Polacy pod obcą i własną przemocą* [w:] S. Courtois, N. Werth, J. Panne, A. Paczkowski i in., *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, wstęp do wyd. polskiego K. Kersten, Warszawa 1999; *Droga do „mniejszego zła”. Strategia i taktyka obozu władzy. Lipiec 1980 – styczeń 1982*, Kraków 2002; *Polski aparat bezpieczeństwa jako kanał wpływów radzieckich* [w:] *Elity władzy w Polsce a struktura społeczna w latach 1944–1956*, red. P. Wójcik, Warszawa 1992; *Zdobycie władzy 1945–1947*, Warszawa 1993 („Dzieje PRL”).

³³⁷ A. Paczkowski, *Terror i kontrola. Funkcje aparatu bezpieczeństwa w systemie komunistycznym. Polska 1944–1956* [w:] *Od sfalszowanego zwycięstwa do prawdziwej klęski. Szkice do portretu PRL*, Kraków 1999.

³³⁸ A. Bilińska-Gut, *Struktura i organizacja Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego w latach 1944–1954*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2001, nr 15.

–1970)³³⁹ i Andrzej Zybortowicz (lata osiemdziesiąte)³⁴⁰. Struktury SB w ostatnim piętnastolecu PRL, ich zadania, stan etatowy i przekształcenia – zarówno na szczeblu centrali, jak i w województwach – przeanalizował Paweł Piotrowski³⁴¹. Dane statystyczne dotyczące tajnych współpracowników resortu bezpieczeństwa z lat 1950–1984 w podziale na pionierów i jednostki terenowe zestawiał Tadeusz Ruzikowski³⁴².

Jako uzupełnienie syntez ogólnych mogą posłużyć artykuły autorstwa Stanisława Biernackiego³⁴³, Piotra Matusaka³⁴⁴ i Piotra Majera³⁴⁵ oraz komentarze historyczne z „Biuletynu Instytutu Pamięci Narodowej” (2002, nr 6)³⁴⁶.

Wśród syntez cząstkowych ukazał się wstępny rys historyczny o działalności Departamentu X MBP³⁴⁷, odpowiedzialnego za „czystki” w Partii. Natomiast działania wydziałów śledczych UB, formy ewidencji operacyjnej resortu bezpieczeństwa publicznego poddane zostały analizie w pracach Tomasza Balbusa³⁴⁸, Janusza Borowca³⁴⁹, Jana Golca i Włodzimierza Kopczuka³⁵⁰.

³³⁹ K. Lesiakowski, *Aparat bezpieczeństwa w Polsce 1945–1970. Struktura organizacyjna i zadania. Głos w sprawie bilansu PRL* [w:] *Europa w XX wieku. Główne kierunki rozwoju (ekologia, gospodarka, kultura, polityka)*, red. E. Wiśniewski, Łódź 2001.

³⁴⁰ A. Zybortowicz, *Niewidoczna władza. Komunistyczne państwo policyjne w Polsce lat osiemdziesiątych* [w:] *Skryte oblicze systemu komunistycznego...*

³⁴¹ P. Piotrowski, *Struktury Służby Bezpieczeństwa MSW 1975–1990*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2003, nr 1 (3).

³⁴² T. Ruzikowski, *Tajni współpracownicy pionierów operacyjnych aparatu bezpieczeństwa 1950–1984*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2003, nr 1 (3).

³⁴³ S. Biernacki, *Początki kształtowania się aparatu bezpieczeństwa w Polsce*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu IPN” 1992, t. 34.

³⁴⁴ P. Matusak, *Aparat służby bezpieczeństwa w Polsce w latach 1944–1945*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Rolniczo-Pedagogicznej w Siedlcach” 1996, nr 45.

³⁴⁵ P. Majer, *Milicja Obywatelska i Policja w latach 1944–1994. Geneza i podstawowe przeobrażenia*, „Przegląd Policyjny” 1995, nr 4 (36).

³⁴⁶ Zawartość: *O aparacie bezpieczeństwa z Krzysztofem Lesiakowskim i Grzegorzem Majchrzakiem rozmawia Barbara Polak*; E. Koj, *Informacja o śledztwach zbrodni komunistycznych*; A. Kura, *Represje aparatu bezpieczeństwa publicznego w latach 1944–1956*; P. Piotrowski, *Wojskowa Służba Wewnętrzna 1947–1989*; J. Kulak, *Zbrodnia zinstytucjonalizowana*; A. Dziurrok, *Początki milicji na Górnym Śląsku*; K. Madej, *Przed złodziejami, szpiegami i pożarem... Działalność Głównego Inspektoratu Przemysłu MSW w latach 1956–1970*; K. Szwagrzyk, *Naczelnicy więzienia przy ul. Kleczkowskiej we Wrocławiu 1945–1955*; I. Hałagida, J. Marszałec, *Każdemu sprawiedliwie*; W. Kowalski, *Druga strona krat*; T. Danielecki, *Strajki ze scenariusza*; T. Balbus, *Polskie „Istriebitalne Bataliony” NKWD w latach 1944–1945*.

³⁴⁷ A. Paczkowski, *Krótki kurs historii Departamentu X*, „Krytyka” 1993, nr 41–42. Andrzej Paczkowski jest też autorem posłowania omawiającego organizację i obsadę personalną Departamentu X MBP, dołączonego do wspomnień ofiar tej instytucji (H. Hermann, K. Field, *Opóźniony odlot. W okowach zimnej wojny*, Warszawa 1997). Ostatnio omówił genezę tego departamentu przy okazji publikacji projektu reorganizacji Biura Specjalnego MBP z 4 X 1951 r. (A. Paczkowski, *Utworzenie X Departamentu MBP*, „Zeszyty Historyczne” 2003, z. 145).

³⁴⁸ T. Balbus, *„Będziesz wisiał bandyto!”. Metody śledcze stosowane w WUBP we Wrocławiu wobec aresztowanych żołnierzy i oficerów Okręgu Lwów AK–, NIE”–WiN (1947–1949)*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2001, nr 16.

³⁴⁹ J. Borowiec, *Metody śledcze stosowane podczas przesłuchań przez pracowników urzędów bezpieczeństwa publicznego (na podstawie akt Wojskowej Prokuratury Rejonowej w Rzeszowie 1946–1955)*, „Studia Rzeszowskie” 1995, t. 2.

³⁵⁰ J. Golec, W. Kopczuk, *Rozwój form ewidencji operacyjnej na tle zmian strukturalnych zachodzących w resorcie bezpieczeństwa publicznego (1944–1956)*, „Problemy Teorii i Praktyki Operacyjnej Służby Bezpieczeństwa. Kwartalnik Wyższej Szkoły Oficerskiej MSW” 1985, nr 4 (32).

Materiały pomocnicze

Do podstawowych materiałów pomocniczych niezbędnych przy badaniu historii aparatu represji w Polsce Ludowej należy zaliczyć *Informator historyczny* Aleksandra Kochańskiego³⁵¹, *Ilustrowany przewodnik po Polsce stalinowskiej 1944–1956* Dariusza Baliszewskiego i Andrzeja Krzysztofa Kunerta³⁵² oraz *Dzienniki Personalne Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego*³⁵³. Prace te zawierają bogato udokumentowane kalendaria, zestawione chronologicznie ważniejsze akty prawne, decyzje i enuncjacje państwowe wraz z wypisami źródłowymi, fotokopie dokumentów, wreszcie indeksy rzeczowe i osobowe.

Spisy personalne funkcjonariuszy zatrudnionych na kierowniczych stanowiskach Resortu Bezpieczeństwa Publicznego PKWN, MBP, Komitetu ds. Bezpieczeństwa Publicznego i MSW opublikowano w książce *Ludzie bezpieki*³⁵⁴. Jest to reprint dwutomowego opracowania z 1978 r., wydanego w limitowanym nakładzie, do użytku wewnętrznego z klauzulą „tajne”, przez zespół Biura „C” – Ewidencji i Archiwum MSW. Istotnym jej elementem są kserokopie zdjęć z akt i teczek osobowych. Jednak jakość znacznej części zdjęć pozostawia wiele do życzenia. Główne postaci ministrów i wiceministrów resortu bezpieczeństwa/MSW odnotowane są również w informatorze Tadeusza Mołdawy³⁵⁵.

Do materiałów pomocniczych należy zaliczyć różnego typu kalendaria³⁵⁶ oraz wydawnictwa słownikowe³⁵⁷. Warsztatowi badawczemu historyka dziejów najnow-

³⁵¹ A. Kochański, *Polska 1944–1991. Informator historyczny*, t. 1: *Podział administracyjny, ważniejsze akty prawne, decyzje i enuncjacje państwowe (1944–1956)*, Warszawa 1996; *Polska 1944–1991. Informator historyczny*, t. 2: *Ważniejsze akty prawne, decyzje i enuncjacje państwowe (1957–1970)*, Warszawa 2000. A. Kochański jest także współautorem niezwykle przydatnego narzędzia informacyjnego (W. Janowski, A. Kochański, *Informator o strukturze i obsadzie personalnej centralnego aparatu PZPR 1948–1990*, red. K. Persak, Warszawa 2000).

³⁵² D. Baliszewski, A.K. Kunert, *Ilustrowany przewodnik po Polsce stalinowskiej 1944–1956*, t. 1: *1944–1945*, Warszawa 1999.

³⁵³ „*Bijące serce partii*”. „*Dzienniki Personalne Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego*”, t. 1: *1945–1947*, red. A.K. Kunert, R.E. Stolarski, wybrał i oprac. A.K. Kunert, Warszawa 2001.

³⁵⁴ M. Piotrowski, *Ludzie bezpieki w walce z Narodem i Kościołem. Służba Bezpieczeństwa w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w latach 1944–1978. Centrala*, Lublin 1999.

³⁵⁵ T. Mołdawa, *Ludzie władzy 1944–1991. Władze państwowe i polityczne Polski według stanu na dzień 28 II 1991*, Warszawa 1991.

³⁵⁶ P. Bielawski, R. Łazarewicz, *Dziwny rok 1989. Kalendarium*, Wrocław 1995; L. Biernacki, *Kronika Solidarności. 20 lat dzień za dniem...*, Sopot 2000; M. Fik, *Kultura polska po Jąćcie. Kronika lat 1944–1981*, t. 1–2, Warszawa 1991; *Kalendarium kryzysów w PRL (lata 1953–1980)*, „*Zeszyty Historyczne*” 1983, z. 66; J. Karpiński, *Portrety lat. Polska w odcinkach 1944–1993*, Warszawa 1994; J. Kuroń, J. Żakowski, *PRL dla początkujących*, Wrocław 1995; M. Pernal, J. Skórzyński, *Kalendarium Solidarności 1980–1989*, Warszawa 1990; *Solidarność. XX lat historii*, Warszawa 2000; *Stan wojenny w Polsce. Kalendaria wydarzeń 13 XII 1981 – 31 XII 1982*, Warszawa 1999.

³⁵⁷ T. Balbus *Ludzie podziemia AK-WiN w Polsce południowo-zachodniej (1945–1948)*, t. 1, Wrocław 2003, t. 2, Wrocław 2004; D. Cecuda, *Leksykon opozycji politycznej 1976–1989*, Warszawa 1989; *Konspiracja i opór społeczny w Polsce 1944–1956. Słownik biograficzny*, t. 1–2, Kraków–Warszawa–Wrocław 2002–2004; *Kto był kim w drugim obiegu? Słownik pseudonimów pisarzy i dziennikarzy 1976–1989*, red. D. Świerczyńska, Warszawa 1995; *Ludzie Soli-*

szych poświęcony został w całości numer szósty „Studiów i materiałów” Instytutu Historii PAN: *Polska 1944/1945–1989*³⁵⁸.

Brak jednolitego opracowania-przewodnika po zasobach archiwów państwowych, kościelnych i zagranicznych, przechowujących dokumenty z czasów Polski Ludowej, mogą – choć w części – wypełnić teksty opublikowane w czwartym numerze „Biuletynu Instytutu Pamięci Narodowej” z 2002 r., który poświęcony został tematyce archiwalnej³⁵⁹.

Na zakończenie warto wspomnieć o niektórych zestawieniach bibliograficznych dotyczących historii Polski z lat 1944–1989. W ramach projektu badawczego KBN, realizowanego w Instytucie Studiów Politycznych PAN, opracowano w 1993 r. *Bibliografię materiałów z prasy codziennej i tygodników za lata 1988–1992. Polska 1944–1956*³⁶⁰.

W 1996 r. Wojciech Chojnacki wspólnie z Markiem Jastrzębskim przygotowali i opublikowali Władysława Chojnackiego *Bibliografię polskich publikacji podziemnych wydanych pod rządami komunistycznymi w latach 1939–1941 i 1944–1953*³⁶¹. Ukazały się także bibliografie „Zeszytów Historycznych”, przedruków wydawnictw Instytutu Literackiego w Paryżu³⁶² oraz zestawienie *Bibliografia katolickich czasopism religijnych w Polsce 1945–1989*³⁶³.

Jedną z bogatszych bibliografii, liczącą 1340 pozycji, opracował Andrzej Rzepliński³⁶⁴. W bibliografii tej znalazły się przede wszystkim prace historyczno-prawne oraz historyczne dotyczące tworzenia prawa i funkcjonowania organów represji.

darności. Informator o delegatach na I Krajowy Zjazd NSZZ „Solidarność – MSW Biuro „C”, wstęp i oprac. M. Piotrowski, Lublin 2002; M. Nowakowski, *Mój słownik PRL-u*, Warszawa 2002; *Opozycja w PRL. Słownik biograficzny 1956–1989*, t. 1–2, red. J. Skórzyński, P. Sowiński, M. Strasz, Warszawa 2000–2002; Z. Zblewski, *Leksykon PRL-u*, Kraków 2000.

³⁵⁸ *Polska 1944/45–1989. Studia i materiały*, t. 6, Warszawa 2004 (szczególnie zob. artykuł wprowadzający T. Szaroty, *Baza źródełowa, wiedza pozaźródłowa i literatura przedmiotu w warsztacie historyka współczesności*).

³⁵⁹ „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2002, nr 4 (15). Zob. też J. Żelazko, *Dokumentacja więzień z lat 1945–1956 w zbiorach Instytutu Pamięci Narodowej w Łodzi*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2002, nr 36.

³⁶⁰ *Bibliografia materiałów z prasy codziennej i tygodników za lata 1988–1992. Polska 1944–01501956*, kwerenda T. Szymanowska, M. Bańkowski, red. A. Paczkowski, Warszawa 1993 (mps powielony).

³⁶¹ W. Chojnacki, *Bibliografia polskich publikacji podziemnych wydanych pod rządami komunistycznymi w latach 1939–1941 i 1944–1953. Czasopisma, druki zwarte, druki ulotne*, Warszawa 1996.

³⁶² J. Krawczyk, J. Szymański, *Bibliografia. „Zeszyty Historyczne” 1–110 (1962–1994)*, Paryż 1996; M.A. Supruniuk, „Kultura”. *Materiały do dziejów Instytutu Literackiego w Paryżu*, t. 2: *Bibliografia przedruków wydawnictw Instytutu Literackiego w Paryżu w niezależnych oficynach wydawniczych w Polsce w latach 1977–1990*, Warszawa 1995. Zob. też cztery tomy *Bibliografii „Kultury”* oraz *Katalog. 50-lecie działalności wydawniczej Instytutu Literackiego w Paryżu*, Paryż 1996.

³⁶³ *Bibliografia katolickich czasopism religijnych w Polsce 1945–1989*, oprac. D. Wielgat, Lublin 1996.

³⁶⁴ A. Rzepliński, *Państwo bezprawia – Polska Ludowa 1944–1956. Bibliografia prac naukowych i publicystycznych za lata 1989–1996*, „Studia Iuridica” 1999, t. 35.

Bibliografia

Bibliografię ważniejszych publikacji polskich dotyczących upadku komunizmu i transformacji ustrojowej w Polsce w latach 1986–1989 zestawiał Wojciech Frazik³⁶⁵. Z kolei Andrzej Friszke w nocie bibliograficznej do swojego dzieła *Polska: losy państwa i narodu 1939–1989* zaprezentował najpełniejszy obraz polskiej literatury historycznej z ostatnich piętnastu lat³⁶⁶.

---

³⁶⁵ W. Frazik, *Bibliografia ważniejszych publikacji polskich dotyczących upadku komunizmu i transformacji ustrojowej w Polsce w latach 1986–1989* [w:] *Polska 1986–1989. Koniec systemu. Materiały międzynarodowej konferencji. Miedzeszyn, 21–23 października 1999*, t. 1: *Referaty*, red. P. Machcewicz, Warszawa 2002.

³⁶⁶ A. Friszke, *Polska. Losy państwa i narodu 1939–1989*, Warszawa 2003.